

Heller Ágnes

Hazatérés

*A második hét év, avagy kiegészítő interjúregény fejezet
a Bicikliző majom újabb kiadásához*

*2011. július 10-én beszélgetünk ismét. S ismét Nagy-
börzsönyben. Ezúttal nem „nálunk”, hanem „nálad”,
mert időközben te is vettél itt egy házat.*

A *Bicikliző majom* történetét tizenöt éve fejeztük be, azonban magát a történetet nem meséltük tovább. Hiszen amit hét évvel ezelőtt rögzítettünk, abban nincs elbeszélés, inkább arról elméltünk: mit jelent visszaemlékezni? Van-e benne autentikusság, igazság vagy igazságosság?

A sztorit kéne folytatni, azt a történetet, ami megállt tizenöt évvel ezelőtt.

Azóta nagyon sokat írtam, amit most írok az álomról, az utolsó ebben a sorban. Hét évvel ezelőtt azzal fejezzük be, hogy esetleg írnék valamit a Bibliáról. Azóta megírtam az *Ímhol vagytok* (*A Genézis könyvének filozófiai értelmezései*), a *Sámson* (*Erósz és Thanatosz a Bírák könyvében*), valamint *A komédia balhatatlansága* és a *Filozófiám története* című könyveimet és még sok mást is. Számos tanulmányomat gyűjtötték össze és adták ki kötetben. Ezért a filozófiám szempontjából ez a periódus tartalmaz, tömör és változatos tizenöt évnek számít.

Hosszú ideig az életvitelem maradt a régiben. Az akkori hét év eltelte után ugyanazt mondhatom, amit hét évvel korábban: megtelepedtem Magyarországon, ahol mint honpolgár veszek részt a magyar közéletben. Ugyanakkor Amerikában tanítok, megőriztem ott az állásomat és a lakásomat – tehát maradtam kétlaki.

A második hét évben mindez gyökeresen megváltozott. Nem is olyan régen, négy évvel ezelőtt, felmondtam a New York-i állásomat. Elég! Nem kívánok már fél évet folyamatosan ott tölteni úgy, hogy egész nap kizárólag az előadásaimra készüljek. Két évig még visszajártam mint vendégtanár, ma már legfeljebb vizsgáztatni fordulok elő New Yorkban. Tehát megszűnt a kétlakiságom, ma már csak Magyarországon élek, New Yorkban csak vendégeskedem. Ottani nyugdíjas is vagyok,

ezért oda is vissza kell menjek néha a zöld kártyám miatt, de az időm nagy részét már Magyarországon töltöm. Már nem foglalkozom intenzív tanítással, több időm jut a tudományos munkára.

A New York-i lakásomat is föladtam. Eddig is nagy luxus volt fenntartani, hogy ott három és fél-négy hónapot töltsék. Távollétem alatt a lakásban többnyire magyarok laktak, ami rendben is volt addig, amíg a magyarok szegényeknek számítottak. A rendszerváltás előtt igen sokan fordultak meg nálam, de még közvetlenül a fordulat után sem volt a magyaroknak pénzük vagy valutájuk. Mára megváltozott a helyzet. Számítalan ember időzött úgy nálam, hogy még a telefonszámát se fizette ki, ez már kezdett idegesíteni. Szeretek segítséget nyújtani, azonban valami viszonszóságot is elvár az ember.

Minden országban és minden városban kell az embernek, hogy legyen egy helye. Hely, amire azt mondja: ez az otthonom, ahova „hazamegyek”. Ott vannak a holmijaim, a ruháim, a könyveim. Az íróasztalom. Abban a pillanatban, hogy föladtam a New York-i lakást, már nem volt ott íróasztalom. A könyveimet Magyarországra kellett szállítani. Már nem mehettem ugyanabban az értelemben New Yorkba, mint ahogy korábban oda mentem haza. A barátnőmnél szállok meg, de az nem ugyanaz, mint hazamenni.

Otthon lenni New Yorkban huszonöt évet tartott, tehát negyed évszázadot. Kedvelem a rövid megszokásokat, de annál kevésbé a hosszúakat. A rövid megszokásból sorjázó életforma hosszú megszokássá rögződik. Minden évben mindig ugyanaz a menetrend. Ugyan más témákról tanítottam, de mindig ugyanazokon a napokon, mindig ugyanabban az időben, mindig ugyanott ülni, mindig ugyanott készülni az órára, ez már a hosszú megszokás kategóriájába tartozik. Szeretem a változatosságot. Arra gondoltam, próbáljunk ki valami mást.

Ez a más Magyarországhoz kötődik, de tágabb értelemben Európához is. Magyarországról elég sokat utazhatok különböző helyekre, ahová eddig nemigen tudtam eljutni, mert az év második felében, amikor tanítottam, semmiféle meghívást nem tudtam elfogadni, hiszen az órákat nem adhattam föl, mert azokat be kellett pótolni. Amerika nem Magyarország – ott minden órát be kell pótolni. Föladván az állásomat, elmehettem Torinóba tanítani, vagy például Brazíliába.

Torinóban a saját filozófiámat kellett tanítanom naponta öt órában. Azt hittem, hogy bele fogok örülni a naponta öt- vagy hatórás tanításba, de nagyon jól ment, be sem rekedtem. Amit ott előadtam, az lett az alapja a *Filozófiám történetének*. Brazília különböző városaiban jogfilozófusoknak tartottam előadásokat, később Argentínában is. Tehát nemcsak Európába, hanem a világ minden sarkába el tudtam jutni. Tehát nagyobb szabadságot adtam magamnak. Ha rokonszenves számomra egy meghívás, nem kell attól függővé tennem, hogy tanítási évszak van-e vagy nincs.

Magyarországon is tanítok egy kicsit. Az Esztétika Tanszéken, szemben azzal, amit hét évvel ezelőtt elmeséltem, mégiscsak megkaptam a *professzor emeritus* címet, ami azzal jár, hogy tartok ott néhány szemináriumot. Ezenkívül vállaltam egy fél kurzust a Társadalomtudományi Karon, ahol a szabadság fogalmáról tartok előadásokat.

Amikor vissza-visszatérek New Yorkba, mindig elmegyek a szokott helyekre: péntek délután a Metropolitan Múzeumba, hangversenyre s igyekszem az Operába is eljutni, ha éppen azon idő alatt, mikor ott vagyok, lehet még jegyet kapni. Igyekszem a várost most is használni, de lakni most a barátnőmnél, Judith Friedlandernél lakom. Meghalt a férje, szívesen veszi, ha nála vendégeskedem. Együtt reggelizünk, mindig azt a bizonyos pirított bacont vajjal és egy jó teával. Szeretek vele lakni, de azért nem ugyanaz, mintha az embernek saját lakása van. New York ma is otthonfeleség. Tudom, mit hol találok, hogy milyen üzletet, hol keressek, ki hol lakik, melyik *subway*-jel hova jutok el – tehát a város a tenyeremben maradt. Igazat szólva, még mindig inkább a tenyeremben érzem, mint Budapestet.

Szülővárosomat nagyon nehezen vettem újra birtokba. Nem ismertem az országot, s az ország sem engem. Tehát meg kellett magam ismertetni, s jómagamnak pedig meg kellett ismerkednem az országgal. Ezért fogadtam el minden meghívást, elsősorban vidékre, mert ezt a világot egyáltalán nem ismertem. Ma már nem fogadok el minden vidéki meghívást, de ma is elég sokat utazom vidékre,

hogy megismerkedjem az ottani emberekkel, életformákkal és vacsorákkal.

Budapesten lakom. Ez a „ház”, amit megfoglunk, gyermekkorunkban volt ez a játék, amikor futkározunk és megfoglunk a fát, és azt mondtuk, hogy *ez a ház*. Budapest a ház. Itt vagyok otthon. Itt van a lakásom, itt vannak a könyveim, itt vannak a bútoraim, itt van mindaz, amit leginkább megszoktam, amit tudok használni.

Budapestet újra fel kellett fedeznem. Nemcsak azért, mert sok minden történt, mióta nem voltam itt. Ugyanis Budapest ma egészen másként néz ki. Kevésbé barátságos, és egyre fenyegetőbb. New Yorkban éjjel körül még nyugodtan hazamegyek egyedül, Pesten ma alaposan körülnézek, ha éjjelkor egyedül jövök haza az utcán. Pesten kevésbé érzem magam biztonságban, mint New Yorkban. Egyszer egy fiatal férfi leszakította a nyakamról az aranyláncot, meg is sebesültem, a rendőrség az égvilágon nem tett semmit az ügyben. Kétszer ellopták a táskámat és a pénztárcámat. Ha szombat-vasárnap éjszaka hazajövök, a villamoson a fiatal emberek már nem azok, akiket megszoktam. S nem azok, akik társaságában együtt utazom a metrón New Yorkban vagy Berlinben. Ezek a fiatal emberek olyan viselkedési formákat alakítottak ki, amelyeket én durvának érzek. Durvának, embertelennek, kultúrátlanoknak. Kevésbé érzem kultúráltnak a mai fiatalságot Pesten, mint ugyanazt a fiatalságot New Yorkban. Gorombán beszélnek, gorombán viselkednek egymással. Azt sem szeretem, hogy sokan viselnek tetoválást, és legtöbbjük fülén, száján meg orrán valami fém fityeg. Ezek a nonkonformizmus jelei, egy jól behatárolható életvitel kellékei.

Nem mondom, hogy fenyegetnek, noha félelmet ébresztenek, ha nem is bennem. Ugyanis az határozott fenyegetés, ha ki van írva az egyik mellére, hogy „Magyar vagyok, nem turista!”, vagy egy másik ingére: „Gyűlölöm a zsidókat!”, mert ezzel is találkozni a villamoson. A kezükben ugyanazt szorongatják, amit az egész világon, ezeket a kis vacakokat, iPodokat. iPodot a világon mindenhol használnak a gyerekek, és főleg arra szolgál, hogy ne kelljen átadni az ülőhelyet, mert úgysem hallanak semmi mást, mint ami a készülékből a fülükbe ömlik. Nem azt akarom mondani, hogy „ez a mai fiatalság” – utálok az ilyen általánosítást. Biztos a mai fiatalság sem rosszabb, mint amilyenek voltunk, vagy apáink, vagy nagyapáink. Ez nem morális vagy etikai, hanem viselkedési és szocializációs kérdés.

Igyekszem visszamenni azokra a helyekre, ahol egykor éltem és gondolkodtam. Egyszer majd írok

egy könyvet a budapesti helyekről – ahogy megírtam *New Yorkot*, megírnám Budapestet is. A helyek személyes rajzát, ahol laktam. Hogyan alakultak át s milyen érzéseket hordoznak? Budapesten föl kell fedeznem egy csomó helyet, amit korábban nem ismertem. Ha kirándulni megyünk a budai hegyekbe Ludassy Marival és jövünk haza a vidékeken, ahol ma kacsalábon forgó villák hivalkodnak, szembetűnik, hogy jó-részük igen-igen ízléstelen. Ebből azt a következtetést vontam le, hogy az újjgazdag tulajdonosok vagy nem hallgatnak az építészekre, vagy pedig nem jók az építészek. Egy jó és modern építész megmondaná a tulajdonosnak, „ha annyi pénzt feccölsz egy házba, az legalább szép legyen.” Nekem sose okozott problémát, hogy egyesek gazdagok s ezért drága épületekben laknak, de legyenek ízlésesek, hogy legalább mások szeme is gyönyörködjön bennük. Nagyon sok ilyen procc környék támadt, mióta nem jártam e tájon. Régen a gazdagok villái azért ízlésesebbek voltak a Rózsadombon.

Ha már betettem a lábamat Magyarországra, kezdtem a közéletbe is bekapcsolódni, kezdtem megismerni az embereket, ugyanakkor a másik lábamat még nem húztam ki New Yorkból.

New Yorkban egyhangúan folyt az életem, ha színes egyhangúságban is. Egy héten háromszor tanítottam az egyetemen, diákokkal foglalkoztam, kollégákkal jöttem össze, és minden héten egyszer elmentem a *Metropolitan Múzeumba*. Minden péntek délután négy órakor és ott maradtam este kilencig, közben ittam egy pezsgőt, és egyszerűen éreztem magam. Kihasználtam New Yorkot, kihasználtam az operát, kihasználtam a hangversenyéletet, és kihasználtam – nem utolsósorban – a barátságokat. Egy-egy barátság már korábban kialakult, Eddie Bernstein ott volt a korábbi időkből, és Dimitrij Mikulin, a tanítványom is barátom lett. Judith Friedlanderrel való barátságom az utolsó tizenöt év alatt alakult ki igazából. Meghalt a férje, s ez a fájdalmas hiány még közelebb hozott bennünket. Nagyon szeretünk beszélgetni különböző témákról, teóriáról is. Most ír egy könyvet a *New School*ról, s ezzel a könyvvel kapcsolatosan sok beszélgetnivalónk akad. Egy ideig dékáni stallumot is betöltött a *New School*ban, máskülönben antropológia tanár. Igen érdekes könyv lesz, hihetetlen sok anyagnak megy utána, amiről fogalmunk nem volt. Van egy pár jó diákom, ezeknek a száma nőtt, és egyesekkel közülük baráti viszonyom is kialakult. Volt két lány diákom, ma már mindketten professzorok. Egyikük, Katie Terezakis kiadott rólam egy kötetet, a *Lauren and Littlefield*nél jelent meg, a címe

Engaging Agnes Heller. Ez a rólam szóló tanulmányokat gyűjti össze. A másik volt tanítványom, Marcia Morgan, kiadja *A szépség fogalmát*, most fog megjelenni angolul. Egy kedves tanítványom, Jonathan Pickle Márkus Györgyről írt könyvet – azt védte meg disszertáció formájában is.

A filozófus élete egyhangú. Leül reggel az íróasztalhoz és elkezd olvasni vagy írni. Olvasás után hosszasabban ír vagy írás után hosszasabban olvas, néha órákra készül. Ha a mindennapokról szeretnék beszámolni, csak azokról a könyvekről beszélhetek, amelyeket az idők folyamán megírtam.

Ha nem kellett újságcikket írnom, akkor leültem és írtam a soron következő tanulmányt. Mindenhova, ahová meghívnak, kell egy tanulmányt írnom. Nem szeretem, amit sokan csinálnak, hogy megírnak egy tanulmányt, aztán mindenhol ugyanazt adják elő. Én ugyanazon a nyelven ugyanazt a tanulmányt kétszer nem adom elő. Ha előadom kétszer, akkor különböző nyelven kell, hogy történjék. Tehát mindenhova kell egy új tanulmányt írnom, ami nem baj, mert új kérdéseket tudok át gondolni, és ezért jól jön nekem. Hiszen nemegyszer előfordul, hogy írok egy tanulmányt és utána rájövök, hogy ezen tovább kellene dolgozni, mert még rejlik benne valami, amit nem aknáztam ki, ezért elteszem a jövőre. Két ilyen dolog izgat most: az egyik *Nyílt levél Hannah Arendtnek a gondolkodásról*. Ebben megkritizáltam Hannah Arendt gondolkodásáról írott könyvét. Azonban a tanulmányban több a lehetőség – hiszen a téma maga a gondolkodás. Ezért állni hagyom, de vissza kell térnem hozzá. Egy másik írásom címe: *Ész a vallás határain belül*. Ez egy Kant-idézet megfordítása, ugyanis Kant írt egy cikket *Vallás az ész határain belül* címmel, amit én megfordítottam. Itt az a kérdés, hogy a vallás mennyire engedi meg a racionális argumentációt, és mennyire van a vallásos hitvilágnak szüksége bizonyos szinten racionális argumentumra és demonstrációra. E tárgyból már írtam egy tanulmányt, amelyben megkritizálom az úgynevezett észvallást. Nem azért mert rossz, hanem azért, mert nem vallás, és most úgy érzem, hogy a problémakör még befejezetlen – hiába vettem elő már háromszor, még mindig úgy érzem, hogy van benne valami, amit ki kellene dolgoznom. Mindig előfordulnak ilyesmik, aztán vagy visszatérek hozzájuk, vagy nem – attól függően, hogy milyenek a lehetőségeim.

Az életformám egy ideig Magyarországon sem sokat különbözött a New York-itól. Itt is kialakult egy baráti kör, akikkel gyakran összejöttem. Eleinte szemináriumok formájában. Kardos András,

Fotók: Kőbányai János

Nagybörzsöny
2011. július 10–11.
Az interjú két nap
alatt készült...

Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Pongrácz Tibor és Hévízi Ottó tartozott ide – eredetileg Vajda Misi is velünk tartott. Kéthetenként, háromhetenként, havonta egyszer tartottunk Hegel-, Derida-, Platón-szemináriumot.

Az én lakásomon gyűltünk össze, készítettem hideg enivalót, meleg vacsorát nem főztem. Mindig meghatároztuk, hogy milyen részt, milyen fejezetet olvasunk el azon a héten, az összejöveteleken ezekről a textusokról beszélgettünk. Eléggé részletesen átvettünk egy pár klasszikus művet. Hat-hét év után lazulni kezdett a kohézió, már csak egyszer-kétszer ültünk össze egy-két dologról beszélgetni, mert mindenkinek más elfoglaltsága támadt, sokan jártak vidékre. Elkezdtém tanítani Magyarországon is – elsősorban Szegeden, egyetemi tanári pozícióban. Négy-öt évet tartott, de hetvenéves korban nyugdíjba kellett mennem. Szegeddel megtartottam a meleg kapcsolatot, ott is új barátokat szereztem, akikkel teoretikus kérdésekről tudunk beszélni, ahogy Pécssett is – Pécssett főleg Weiss Jánossal, Szegeden Gyenge Zoltánnal.

Kaptam számos kitüntetést: a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjét a csillaggal, budapesti díszpolgárságot, díszdoktori diplomát különböző egyetemektől – az *Európai Egyetem*től, a *Beér-Seva-i Egyetem*től, a *Buenos Aires-i Egyetem*től, a *Limai Egyetem*től. Nem tudom őket mind felsorolni. Kaptam még Goethe-émlékérmet, továbbá a Hermann Cohen-émlékérmet is a zsidó kultúra fejlesztéséért, a legutóbb pedig a Carl von Ossietzky-díjat, amit csak jövő májusban adnak át, de már megszavazták. Örülök a díjaknak, noha nem a díjak miatt becslöm saját magam. Az önbecsülésem mindig megvolt, de a díjaknak örülök, képmutató lennék, ha azt mondanám, hogy nem.

Nemcsak az utcák, de a társadalom is megváltozott Magyarországon. A rendszerváltást kitörő örömmel üdvözöltem. Majd egy lassabb folyamat eredményeként világossá vált, hogy valami nem megy jól. Ez azonban nem érintett közvetlenül – még most sem, hogy állandó támadásokat, gyűlöletrohamokat intéznek a személyem ellen.

Hazaérkezve elvállaltam egy közéleti szerepet, és ezt következetesen játszom. Nem lett volna értelme Magyarországra visszajönnöm, ha nem játszhatok közéleti szerepet. Politikai újságíró voltam Amerikában és Ausztráliában is, sőt: több külföldi lapnak írtam rendszeresen politikai elemző írásokat. Három lap közölte állandóan a cikkeimet, erről már beszéltem a *Bicikliző majomban* is: a *Süddeutsche Zeitung*, az *El País* és a *Dagens Nyheter*. Nézeteim kifejtésére tehát mindig találtam fóru-

André Hajdúval. akivel két perc múlva úgy cserélt eszmét, mintha évtizedek óta ismernék egymást. (Video is készült a Múlt és Jövő TV-nek a párbeszédükről)

mot. Azonban nem voltam honpolgár, nem vehettem közvetlenül részt egy-egy ország közvéleményének az alakításában. Viszont Magyarországon igen – és ez a mozzanat volt a lényege a hazatérésnek. Hogy részt vehessek a közvélemény hangulatának alakításában, része legyek a közvéleménynek. Nem mint filozófus, mert nem akarok magas lóról beszélni, hanem mint honpolgár. Persze tagadhatatlan, hogy mindennek köze van ahhoz, hogy filozófus vagyok. Másként beszélek, mint egy cipész, de igyekszem érthető lenni. Ezért jöttem haza.

Kant is írt újságcikkeket, méghozzá igen jókat, sőt Hegel is, szintén kitűnőeket. Jellemző a jelentős filozófusokra, hogy igenis érdekelte őket a politika. Politikusnak mindig rossznak bizonyultak, ha direkt politikában voltak érdekelve. Platón elment Szicíliaba, hogy tanácsokat adjon az ottani tirannusnak, hogy hogyan kellene egy államot fölépíteni, a végén, legalábbis a legenda szerint, eladták rabszolgának. Arisztotelész folyton tanácsot adott, aztán elmenekült Athénból, mert félt, hogy száműzik. Szókratészt megölték. Giordano Brunót elégették a Campo de' Fiorin. A filozófia néha veszélyes mesterség.

A filozófusra mint elvont, világidegen emberre gondolni, rossz képzettársítás. Lehet, hogy a filozófiát nehéz megérteni, ugyanis nagyon konkrét. A mindennapi életben való gondolkodás sokkal absztraktabb, mint a filozófiai. Mert ha azt mondjuk, hogy a fogkrém, az absztrakt fogalom. Azonban a filozófus megmondja, mikor egy fogalmat használ, hogy mit ért alatta. Tehát az is káros

közhiedelem, hogy annyira elvontak lennénk. A közéletiséghez nem kell egy ügy. A magyar kifejezés megvilágító: *együgyű* vagy, ha egy ügyet választasz. Az ember figyel a politikai életet és interveniál. Ott szól hozzá a dolgokhoz, ahol meggyőződött arról, hogy valamilyen mondanivalója van, s ha az a mondanivaló esetleg változtat a közbeszéden vagy befolyással lehet rá. Ezért vállaltam televíziós fellépést, ezért veszek részt vitákban.

E szerepet még Ferivel kezdtük betölteni. Ő még nálam is politikusabb volt, sokkal jobban írt, mint én, igen jó politikai esszéket írt. Az én képességeim korlátozottabbak ezen a területen. Miután kizártak a kommunista pártból huszonnyolc éves koromban, elegendő lettem a pártokból, ezért csak a magam nevében beszélek.

Egészen a 2011 januárja óta tartó ellenem folytatott boszorkányüldözésig a közélet ügyeibe történő beleszólásaimat nem hatotta át szenvedély vagy különösebb érzélem. Fontosnak tartottam valamit, de nem tartottam életbevágónak. Most, az életem és az ország jelenlegi helyzetében bekövetkezett események okán kénytelen lettem erőteljesebben beavatkozni.

•••

Magyarországnak megvolt a sansza, hogy egy totalitárius államból demokratikus, liberális állammá váljon. Ezt a sanszot jól és rosszul lehetett felhasználni. A rendszerváltás hatalmas ígéretet kínált. Azzal a kihívással szembesültünk, hogy vajon hogyan váltjuk be?

Ma már tudjuk: nem használtuk ki a lehetőséget, pedig megtehettük volna. A különböző magyar politikusok és kormányok igen sok rossz lépést tettek és rengeteg hibát követtek el. Talán furcsán hangzik, de Magyarországon nem alakultak ki a pártok. A rendszerváltás hajnalán azt lehetett hinni, hogy van egy MDF, egy SZDSZ, egy kisgazdapárt, egy Kereszténydemokrata Párt, valamint a radikális ifjúsági párt, a Fidesz, és még a régi szocialisták. Az SZDSZ, az MDF mára sehol nincs, a kereszténydemokraták úgyszintén, mert nem lehet önálló pártként értelmezni, aminek szeretnék eladni magukat, a kisgazdákat már előbb elnyelte a süllyesztő. A Fidesz 180 fokos fordulatot hajtott végre, tehát az már nem ugyanaz a párt, aminek született.

Mindez visszamenőlegesen is azt bizonyítja, hogy ezek a pártok akkor sem voltak, amikor látszólag léteztek. Ugyanis egy párt fogalmához hozzátartozik, hogy sajátos koncepciók és esz-

mék éltetik. Vagy egy réteg – munkaadók, munkavállalók – védelmét, vagy egy gazdaságpolitikát – szabadversenyt, állami beavatkozást – képvisel. Néha egy általánosabb és nagyobb ívű koncepciót – liberalizmust, világszabadságot... bármit. A lényeg az, hogy valami konkrétan körülírható testesít meg, ami a létezését legitimálja. Mindezek a kritériumok lehetnek mozgékonyak, rugalmasak, valamilyen irányban el lehet tőlük térni, lehet bennük véleményt változtatni, de azért van egy határ, amit egy párt nem lép túl.

Ezért a társadalmak, amelyek magukból igazi pártokat hoznak létre, nem vesztik el a pártjaikat. Választást el lehet veszteni, majd esetleg újból megnyerni, megjelenhetnek mellettük új, vagy újjáalakuló, pártok, de a régi – az igazi – pártok is megmaradnak. A föld nem nyelhet el egy perc alatt olyasmit, ami valós társadalmi rétegeket, problémákat, egy világfelfogást képvisel. Mindezt a magyar pártok többségét kvázipártnak lehet, és kell felfogni. A magyar történelemből hiányzik az a demokratikus ethosz, ami az igazi pártok születéséhez, munkájához nélkülözhetetlen. Ez az ethosz megköveteli, hogy egy párt bizonyos határokon belül mozogjon, s jelentősen ne térjen el a programjában és az ígéreteiben azoktól a rétegektől, amelyeket képvisel. Mindezek nélkül nem beszélhetünk pártról a szó/fogalom eredeti értelmében. Az nem tartozik a párt eredeti fogalmába, ha egy csoportot kizárólag az érdeklő, hány százalék fogja megválasztani, milyen a közvélemény-kutatás aznapi eredménye, s ezért mindent, tücsköt-bogarat ígérjen, teljesen függetlenül attól, hogy meg tudja-e tartani.

A hatalom fontos dolog. Egy politikus nem politikus, ha nem akar hatalmat. Az a kérdés, hogy ezt milyen áron akarja? Milyen eszközökkel szerzi meg? A hatalom, amit bármi áron és bármilyen eszközzel szereznek meg, az rövid életű lesz. Akik ebben a hatalomkoncepcióban éltek, eledig mind elbuktak.

Csehország rendelkezett demokratikus hagyományokkal, míg Románia nem. Ma Románia is jobban áll, mint Magyarország, dacára, hogy még annyi demokratikus hagyománnyal sem rendelkezett, mint Magyarország. Ugyanis Magyarország 1945 és 1948 között mégis létrehozott egy kis átmeneti demokráciát, ahol elkezdődött a demokratikus intézmények kiépítése.

A rendszerváltást – mindazt, ami a kerekasztal körül történt – „az emberek” nem érezték magukénak. A régi uralkodó osztály a régi egypárt útján lemondott a hatalomról. Nem tehetett mást. Egyrészt azért, mert maguk már nyakig benne

voltak a következő rend közéleti és gazdasági életében, s ezért már nem állt érdekükben a hatalom fenntartása. Másodszor azért, mert ha körülöttük mindenki feladja a hatalmat, jobb előreugrani ebben, mint utolsónak maradni. Darab ideig élt a remény, hogy a Szovjetunió megmarad, és akkor nyugatról nagy pénzsegélyt fogunk kapni. Azonban '91-ben túl gyorsan bukott meg a Szovjetunió, ezzel ez a remény füstbe ment.

Romániában azért Ceausescuval nem lehetett kerekasztal köré ülni, Ceausescut meg kellett ölni. Nem szeretem a politikai gyilkosságot, de az ottani tömegnek más érzése volt. Nemkülönböztetve a cseh tömegnek, amelyik azt kiabálta, hogy „Havel nah rad!”, „Havelt a várba!” Ott a tömeg tevélegesen akarta és ki is kényszerítette a változást – mialatt a kormány és a cseh kommunista párt megállapodtak abban, hogy ki lesz a legközelebbi elnök. Magyarországon mindent a kerekasztal intézett. Az emberek ezért nem érezték magukénak, nem érezték, hogy benne vannak a rendszerváltásban, és ez a fejlemény – utólag értékelve – végzetes kiindulásnak bizonyult. A „legvidámabb barakk a lágerban” mítosza szintén. Ugyanis innen ered a nosztalgia a Kádár-féle paternalizmus iránt, innen bénít a tehetetlenség, hogy az emberek vegyék kezükbe saját ügyeik intézését.

S ez az oka a magyar társadalom alacsony intenzitású mobilitásának is. Csak Torinóban száz-ezer román vendégmunkás dolgozik, míg Magyarországról kizárólag az megy el, akit biztos állás vár. Romániából pedig azok, akik segélyre szorulnak, akik bármi áron, de dolgozni akarnak. Nálunk merevvé váltak az emberek – szolgálják ki őket, az a lényeg. Ezt a beállítottságot a paternalista állam bácsi alapozta meg. Ugyanis az összes, az államot – azaz: az állami hatalmat – képviselő bácsit kizárólag a hatalom érdekelte, bármilyen áron szerezzék is meg azt. Ezért a választóknak olyanokat ígértek, amikkel rájátszottak az embereknek erre az attitűdjére. Bokros Lajoson kívül nem beszélt senki őszintén.

A Kádár-kor viszonylagos jólétének most iszszuk meg a levét. Most szembesülünk csak azzal, hogy az embereket nem elkényeztette, hanem rigidde tette. „Majd a kormány elintézi”, majd a király megadja. A kádári megszokásnak már a középkorban kialakult a modellje: *jus supplicationis*-nak nevezték, a kérelemhez való jognak, amellyel a középkori jobbágy és polgár a királyhoz fordulhatott. Kádár világosan megfogalmazta, hogy minden magyar állampolgárnak joga van útlevelet kérni. Nem kapni, hanem kérni. A kérelemhez való jog oly végzetesen beszüremkedett az em-

berek agyába. Ha az állam nem adja meg, amit kérünk, akkor randalírozunk.

A Kádár-rendszer alatt kettős könyvvitel folyt. Nyilvánvaló volt, hogy mit lehet kimondani a nyilvánosság előtt s mit a saját közegben. Az emberek egyéniségévé szervült, hogy két nyelven kell beszélniük, így váltak skizofrénné. Amerikában azért nincs kettős beszéd, mert az emberek lassan kezdik elhinni, hogy tényleg helytelen így vagy úgy beszélni. Obamát nem választották volna elnöknek, ha a feketék elleni rasszista beszéd ma az emberek lelkében élne. Éppen az ő megválasztása bizonyítja, hogy az emberek – még önmagukkal sem – beszélnek a rasszista nyelvet. Pedig a déli államokban a hatvanas évekig még dívott az *apartheid*. Ami nem úgy szűnt meg, hogy az állam betiltotta, hanem úgy, hogy északról jött fiatal emberek együtt dolgoztak és éltek a feketékkel. Ők szervezték meg őket, hogy tüntessenek és küzdjenek a jogaikért. Tehát az emberek intézték el, hogy ne legyen rasszista megkülönböztetés, s nem az állam. Magyarországon az efféle emberek hiányoznak a társadalomból. Ha föl száll a villamosra egy zajos csoport „magyar vagyok, nem turista” vagy „utálom a zsidókat” feliratokkal a trikójukon, az emberek mellénéznek. Senki se lép fel, senki nem mondja, hogy „mit csinálnak, kérem, nem szégyelli magát, nem tűnik el erről a villamosról, szálljon azonnal le.” A magyar nép, demokratikus hagyományok híján, többszörsően megfélemlített. Megszokta, hogy behúzza a fülét-farkát. Ha mindenki magába zárkózik, senki sem lesz harci kanári vagy kakas, akkor az emberek kiszolgáltatják magukat.

Tel-Aviv – az egykori „kén”-tagjaival, azaz a csoport tagjaival, akiknek „madrihájuk” (vezetőjük) volt

Egyszer egy Rákóczi úti fűszerüzletben vásároltam, amikor a pénztár felől azt sikoltozza valaki: „nem vagyok tolvaj!” Egy cigánylányt motoznak, nem találtak nála semmit. A lány zokogva elhagyta az üzletet, utánamentem, és megszólítottam: „Mi történt magával?” „Megmotoztak, nem loptam semmit.” „Ne szaladjon el, visszamegyünk az üzletbe!” Visszajött velem és elkértük a panaszkönyvet. „Maga panaszt fog emelni azok ellen, akik magát itt testi motozásnak vetették alá!” Egy másik hölgy is csatlakozott hozzánk. Követeltük a főnöknőtől, hogy kérjen bocsánatot, amit meg is tett.

Minden példa egyedi. Ha megtörténhet következmény nélkül, hogy valaki a villamoson „utálom a zsidókat”, „magyar vagyok, nem turista” trikóban grasszáljon, és ezt nem teszi szóvá senki, akkor ez a gyakorlat, ez az atmoszféra annyiban is marad. Elmeséltem az esetet New Yorkban. „Kidobták-e az illetőt a villamosról?” „Ne vicceljenek, ha szóvá teszem, engem dobnak ki.”

Nem vagyok barátja, hogy az emberek ne merjenek zsidózni vagy ne merjenek rasszista mondatokat kiejteni a szájukon. Amerikában ezt *politikai korrektség*nek hívják – nem az állam, hanem a közösség bünteti a normasértőket. Ha rasszista szöveget ejt ki valaki a száján, a szomszéd, vagy az irodavezető, az osztálytárs, szünteti meg a beszélőviszonyt. Ezt nem tartom okvetlen rossznak. Hiszen ez nem állami erőszak, hanem a közvetlen környezet nem tűri az efféle beszédet. Egy időben, Amerikával vagdalkozva, azt mondtam, hogy nem szeretem a „politikai korrektséget”. A fiam, aki már amerikai volt, azt mondta: „Anyu, nincs igazad! Ha a felnőtt ember állandóan zsidózik és cigányozik, a gyerekei ezt hallják. Ha nem mer beszélni, hiába rasszista, a gyerekei nem ezt hallják, és ők már soha nem fogják mondani. Nem azért nem fogják mondani, mert nem szabad, hanem azért, mert azt sem tudják, hogy mi az.” Magyarországon állandóan szabad a tér a rasszista beszédre. Ez fertőzi meg a fiatalokat, ugyanis szünet nélkül hallják ezt a dialektust. Ha nem sajátítanak el minden akadály nélkül, nem lenne számukra természetes a rasszista nyelv és gondolkodás. Ha a politikai korrektség kényszerre miatt az emberek magukat korlátozzák abban, hogy rasszista módon beszéljenek, még a gyerekek előtt is, egy generáció után meg fog szünni az effajta beszéd.

Söpredék mindenütt van. A politikai propaganda-masina még normálisabb emberek agyát is megfertőzi. Az agymosott emberek elkezdnek sikoltozni és olyanokat mondanak, amit különböző

normális körülmények között maguk sem hinnének. A nacionalizmus motiválja a gyűlöletet és az irigységet. Ha valakiben fel lehet kelteni a gyűlöletet, hogy másnak van és nekem nincs, más gazdag és én meg szegény vagyok, más ilyen és én meg olyan, más elfoglalja az országot, én meg ez az ország vagyok, akkor többnyire sikerrel járnak az olyan emberek esetében, akik megszűntek saját fejükkal gondolkozni.

Magyarországon a politikai korrektség önkorlátozó attitűdjére azért sincs esély, mert oly végzetesen és önpusztító módon összekeveredett az ún. nemzeti büszkeséggel. Éppen azért, mert nincs mire büszkének lenni – ami elismerem, *fájdalmas trauma*. Mi magyarok, mi megtaníttuk Európát, mi jobban tudjuk, mint ők, majd ők követnek bennünket. Erről szól minden lózung, hogy dagadjon a keblünk, hogy mi, ez a kis ország, mindenkinél különbek vagyunk. Pedig...

A Kádár-korszakban nem, vagy alig volt létbizonytalanság. Az embereknek szükségük van a biztonságra, a kapitalizmus pedig létbizonytalansággal jár. Csak az a kérdés, hogy mit kezdünk ezzel a létbizonytalansággal? Mint egy román szegény ember, elmegyünk-e Torinóba szerencsét próbálni, vagy ülünk és sírunk: „segítsen rajtam az állam”-alapon?

Tény, létbiztonság volt a Kádár-korszakban. Azonban az nem igaz, hogy az emberek jobban éltek. Mások voltak az igények, más volt a kínálat. Ahhoz képest, hogy ma mi a kínálat, természetesen rosszabbul élnek az emberek. Sőt: az abszolút mélyszegénységben élők helyzete ma rosszabb, mint a Kádár-korszakban. Ott is éltek igen nagy szegénységben, de számukra nem volt olyan éles kontraszt, mert nem látták, hogy mások mit építenek, hogy mások mit szereznek, hogy másoknak mi van és nekik mi nincs.

Nem volt gazdasági létbizonytalanság, de politikai létbizonytalanság annál inkább. Ez volt az ár. A kocsmai bíráló nyomán az ember a dutyiban találhatta magát. Ez igen erős volt a Kádár-korszak első évtizedeiben, állítólag – én már nem voltam itt – ez a szigor a '80-as évekre jelentősen felpuhult.

A kádári konstrukcióban az embereknek kényelmes volt az élete: nem kellett gondolkozniuk azon, hogy jól vagy rosszul dolgoznak-e. Az így kialakult mentalitás Magyarország egész jövője szempontjából katasztrofálisnak mutatkozott. Kádár ezért a fedezetlen létbiztonságért vette föl a nagy nyugati kölcsönöket, amit soha nem tudott visszafizetni. Ez a rendszerváltás utáni kormányokra maradt, fizessék ők vissza! Dalos

Gyuri Gorbacsov-könyve leírja, hogy milyen sokba kerültünk a szovjeteknek, mert ők fedezték a nyugati kölcsönöket. Ez azonban bennünket nem érdekelt, hiszen megvásároltak bennünket. A szovjetek és magyarországi helytartóik félték az esetleges újabb fölkeléstől, ezért igyekeztek anyagilag lekenyerezni bennünket – és ezzel az embereket képtelenné tették arra, hogy a saját sorsukon változtassanak. És képtelenné tették arra, hogy fölmérjék, hasznos vagy haszontalan az a munka, amit végeznek. Fő, hogy megcsinálták és azért jövedelmet kaptak. Egy mérnök ismerősöm panaszolta, hogy másfél óra alatt elvégezte a munkáját, de nyolc órát kellett a munkahelyén rostokolnia. Újságot olvasott, mint egy gyerek a pad alatt, mert más dolga nem akadt. A szellemi munka épült le elsősorban, mert az esett a legkevésbé latba, hogy ki milyen teljesítményt nyújt, csak a párthűség számított. Szemetekre adtak kandidátusi fokozatot a „Tartalom és forma a tszcs-ben”-típusú dolgozatokra. Az értelmiség nem kapott tisztességes lehetőséget, hogy a képességeit kibontakoztassa. Akadtak persze kivételek is, de ők sem úszták meg politikai hűségnyilatkozat nélkül. Szabad képességkibontakoztatás helyett ez a réteg a szexuális szabadosságot kapta. Soha nem volt olyan promiszkuitás Magyarországon, mint az értelmiség körében a '80-as években. Mindenki mindenkivel! Ha nincs szabadság a politikában, legalább a magánéletben legyen. Édes ajándék a politikai vélemény elfojtásáért cserébe. A Rákosi-korszakban tilos volt az abortusz, az állapotos nőt párt utasításra feleségül kellett venni, s nem lehetett félrekefélni.

A rendszerváltáskor megjelent új politikai erőknél nem akadt olyan talapzata, amire ráállhattak volna. Elvileg rendelkezésre állt a '45 és '47 közötti demokrácia hagyománya, de ez azért nem tűnt megfelelőnek, mert mégis a szovjet megszállás idejére esett, közvetlen a veszített háború után. Mihez lehetett visszatérni? A 48-as ifjakhoz? Károlyihoz nem térhettek vissza, hiszen *de facto* átadta a hatalmat Kun Bélának.

Horthyra már Antallék is megpróbálták támaszkodni. Antall József elsősorban nem Horthyhoz, hanem Tisza Kálmánhoz, a 19. század végi magyar konzervatív liberalizmushoz kívánt visszatérni, ami azért nem negatív hagyomány, jókaival, a Tiszákkal, az Eötvös-testvérekkel. Ez nem sikerült neki, mert ez a hagyomány már, egy-két történész-politikus tudtát kivéve, homályba veszett.

Ostobaságnak tartottam Horthy temetését kritizálni. Lukács is kapott levelet Rákosi Mátyás testvérétől vagy féltestvérétől, hogy Rákosi meg-

halt a Szovjetunióban és nagyon szerette volna, ha Magyarországon temetik el, írnia alá a kérvényt. Ha valaki Magyarországon szeretne nyugodni – teljesen mindegy, hogy milyen tirannus volt –, legyen itt a sírja. Horthy szempontjából ugyanúgy természetes igénynek tartom, ahogy Rákosi részéről. Lukács aláírta, Rákosit itthon temették el. Titkos a sírja, hogy nehozz kirabolják, megszenteltelenítsék, ahogy ezt Kádár sírjával tették.

Nem feltétlen muszáj a múltra támaszkodni, lehet valami újat elkezdni. Minden újszülöttnak van egy esélye. A születés maga az esély.

Lehet elsőnek csinálni valamit. Minden demokráciáról elmondható az, hogy egyszer volt egy első, amelyik előtt nem volt más. Itt áll Spanyolország példája, amelyet a modern korban két, egymást gyűlölő csoportra lehetett felosztani. Mind a kettő siratott halottakat, mind a két csoport tagjainak az apját, nagyapját, nagybátyját a másik végezte ki. Egyszer csak kimondták: slussz! Most nem térünk vissza a múlthoz, ezt tökéletesen elfelejtjük: mind a köztársasági, mind a francóista Spanyolországot. Teljesen újat kezdünk! Ez az új Spanyolország nem ment vissza a régi forradalmian demokratikus Spanyolországba, mert ott sok embert megöltek a royalisták és a francóisták közül. Semelyik nép sincs ott, ahol eredetileg lett volna, minden nép hódítással került oda, ahol éppen leledzik. Meghódította és maga alá gyűrte a korábbi honosokat, akik még korábbiakat űztek el vagy igáztak le. Így jött létre Európa.

A rendszerváltás pillanatában azt gondoltam, íme megszületett a csecsemő, most kezd járni. Meglátjuk, hogy fog járni, beszélni.

A kerekasztal mellett a régi uralkodó párt és az ellenzéki pártok megállapodtak egymással. Ezért hiányzik a változás folyamatából az élmény. Annak az átható érzése, hogy rajtunk múltott. Mi csináltuk, mi hoztunk valamit létre. Ugyanis a fordulat véghezvitelére még nem álltak készen olyan politikai egységek, amelyeknek körülhatárolt érdekvédelmi területük, programjuk vagy koncepciójuk lett volna. Kizárólag az volt a verseny tárgya, hogy ki kap több szavazatot. Nemcsak a klientúra-különbség, hanem a véleménykülönbség is fluiddá vált. Az első lehetőségénél az SZDSZ belement az elvtelen nászba a Szocialista Párttal, amely ellen, mint demokratikus ellenzék harcolt. A FIDESZ, a radikális baloldali liberális ifjúsági párt pedig 180 fokos fordulattal átment a jobboldalra. A Kisgazda Párt a falusi emberek képviselő helyett átadta a hatalmat a Fidesznek, kizá-

Az Izrael Múzeum kerjében. Jeruzsálemben.
(Itt lásd az *Átom filozófiájáról* a kiselőadást
a Múlt és Jövő TV-n, a YouTube-on)

rólág egy minisztérium kedvéért, ami majd az ő főnöküknek jut. Az MDF is halálos sebet kapott, amikor belement a Fidesszel való koalícióba. Náluk ugyan leesni látszott a tantusz, de akkor már későn.

Okok nincsenek, csak körülmények. Kimondhatjuk: krónikus államférfihiányban szenvedünk. Ha Bibó István ereje teljében megérte volna a rendszerváltást, az ő személyes tekintélyével lehet, hogy hozzájárult volna egy demokratikus szellem kialakulásához.

Más országban is előfordul, hogy egy-egy személyiség erősen rányomta a bélyegét az országa sorsára. Minél beágyazottabb egy demokrácia, annál kevésbé számít, ki van éppen kormányon vagy hatalmon. Angliában is meghatározó szerepe volt Margaret Thatchernek és Tony Blairnek. Van, akinek szerencséje van, leginkább az országának. Például Mandela esetében. Ha ő nem lett volna, mézárszékké vált volna Dél-Afrika.

Amikor a Horn-kormányra szavazott az ország, valójában Kádár Jánosra szavazott. Szégyen, hogy a nagy fordulat után a szocialisták megkapták a több, mint ötven százalékot. Már ez az eredmény megmutatta, hogy Magyarország milyen rossz állapotba került. Ezzel lényegében a Kádár-rendszert szavazták vissza.

Nem ítélem el a népet, de megmondom, hogy a demokrácia éretlen. Mohács szelleme él. Szeretjük magunkat elpusztítani.

•••

Egy nap Ludassy Máriaival és Vadász Erzsivel nagyot kirándultunk a mátrai erdőben, s amikor

visszatértünk Mátraházára, az akadémiai üdülőbe, egyszer csak megpillantottuk a *Magyar Nemzet* címlapján, hogy „Heller Ágnesék elkutattak félmilliárd forintot”.

Döbbenettel olvastuk a cikket és a hozzáfűzött kommentárt. A jobboldali és kormányközeli napilap értesítette a világot, hogy mi – pontosabban: „Heller és bandája” – különböző projektekre kaptunk pályázati pénzt, körülbelül félmilliárd forintot, s ezt a szép summát „elkutattuk”.

A cikk a „Heller Ágnes, a liberális filozófus” balladai jelzöt használta. A liberális filozófus azért liberális, hogy pénzt lopjon. „Elkutatták” – ilyen szót nem ismer a magyar nyelv. Azt sugallja, bár nem mondja ki: „elsikkasztott”, „ellopott”. A „bandámból”, akik ebben az „elkutatásban” részt vettek, nem mindenkit ismerek, egyesekhez pedig baráti kapcsolat fűz. A cikkhez biggyesztett kommentár megvilágító: arra figyelmeztet, hogy Orbán Viktort diktatórikus hajlamúnak tartom. Az igazi indok ezzel lelepleződött, mert az „elkutatás” összefügg a miniszterelnökről alkotott véleménnyel. Hiszen több száz ilyen pályázat volt, és abból épp azt a hatot vették ki, amelyeket „ők” „liberálisnak” tartottak. A „banda” tagjai közül egy kivétellel, mindnek német neve volt, finom utalással, hogy zsidók volnánk. Noha kettő közülük német, de ők azt nem tudták. „Büdös zsidók”, akik idegenek a magyar szellemtől. A бүdös (bűnös) zsidók fölveszik a milliárdokat, hogy a magyar szellemtől idegen kutatásokra használják. Nem gondolom, hogy a *Magyar Nemzet* önmagában antiszemita, hanem azt annál inkább, hogy rájátszottak az antiszemitizmusra. Nem a motívumnak kell antiszemitának lenni, hanem a befogadó közönségnek. Azt feltételezni róla, hogy jobban elhiszi, jobban azonosul egy politikai manipulációval, ha alanya zsidó.

Hogy kerülök, mint csizma, erre a piszkos asztalra? Büntetőjogi felelősségre akarnak vonni, mert azonnal átadták Budai Gyulának, a kormány elszámoltatási kormánybiztosának az „ügyet”, aki ezt sietve továbbította az ügyészségre. Személy szerint egy fityngtet sem kaptam, mert azért a munkáért, amit elvégeztem, nem kértem pénzt. Amerikai módra, úgy érzem és gondolom, ha valaki egy pályázat vezetője, azért nem szokás pénzt fölvenni, csak akkor, ha de facto részt vesz a pályázatban. Fél évvel a botrány kirobbanása után személyesen is találkoztam Budaival egy televízió stúdiójában – ő éppen végzett, én kezdtem. Közölte, hogy örül, hogy megismerhet, s tudja, hogy nem vettem fel pénzt. Bizonyos filozófusok feljelentést tettek, és ő mint kormánybiztos

nem tehetett mást, mint hogy utánanéz. Azonban nem hiszem, hogy ő egy „elszabadult hajóágyú”, azaz saját intenciói alapján cselekvő magányos harcos. Megbízást kaphatott, de hogy kitől és mitől, azt nem tudom megmondani, mert nem tartozik a kompetenciámba.

A botrány hatására tiltakozó akció indult sok ezer aláírással, közöttük Nobel-díjasok és jelentős filozófusok. Ez kezdett kellemetlenné válni a kormányzat számára, de akkor már én lettem a centrum. A többiek támadásával lassan felhagytak, de rólam nem szálltak le. Ugyanis engem hívtak külföldre, hogy előadásokat tartsak Magyarország helyzetéről.

Brüsszelben az Európai Unió Zöld Pártja megkeresésére vállaltam egy beszélgetést a magyarországi médiatörvényről. Elmondtam a médiatörvényről a véleményemet: nevezetesen, hogy segíti a cenzúrát. Még akkor is, ha a princípiumok, amelyek alapján döntenek, helyesek lennének, a médiahatóságot úgy állították össze, hogy kizárólag a mai kormánypártokat és ideológiájukat képviseljék. A központi hatóság ellenőrzi a médiuumokat – mégpedig a saját maga által felállított kritériumok alapján. Gyakorlatilag egyetlen ember, egy jobboldali ún. médiapolitikus dönt e kritériumokról. Csak ő ítélheti meg, hogy mi az, ami helyes, s mi nem, az egész ország médiumvilágában – újságtól rádióig, tévétől internetes oldalig. Egy ilyen típusú centrális cenzúrahatalóság szemben áll a demokrácia elveivel.

Erre fölállt a Jobbik európai képviselője, Morvai Krisztina, s elkezdett ordítani, hogy a szocialista kormány belelővetett a tömegbe és tortúrának vetette alá az embereket. Ennek semmi köze nem volt a meghirdetett témához.

Zavarba jöttem. Mit tegyek? Vagy vitába szállok vele, és megmondom, mi történt, amire nincs idő, és különben is, senkit sem érdekel, vagy visszatérek a problémához, amiért meghívtak. Azt mondtam: „Ez így nem igaz, nem lőttek agyon senkit és senkit sem vetettek alá kínvallatásnak.” Rosszul fordították, a kínvallatást – *torture* – sebesülésnek fordították, és ennek nyomán megindult a második nagy támadás ellenem, hogy, szó szerint idézve a *Magyar Nemzetet*, „Heller Ágnes tagadja a posztkommunizmus bűneit és az rosszabb, mint a holokauszt-tagadás”. Közben meghívtak Franciaországba, ahol az Odeon Színházban tartottam előadást ugyanerről a témáról. Nincs természetesebb, mint hogy a magyar követség tagjai megvédjék a magyar kormányt. Párizsban is ez történt, kultúráltnan, provokáció nélkül. A jobboldali sajtó azonban nem vitatkozott velem, hanem megpróbált büntetni.

Az első büntetési tételként azért, mert a posztkommunizmus bűneit tagadom. Majd előszedték egy 1959-es leveletem.

Hankiss Ágnes, fideszes európai parlamenti képviselő „véletlenül” megtalálta a levelet, hiszen anynyira kereste, amelyben önkritikát gyakoroltam az akkori párt felé, amelynek tagja voltam. Kerek

Kollégák, elődök portréi előtt a tel-avivi tengerparton

fél évszázada történt, homályosan emlékeztem is arra, hogy valami olyasmit írtam, amelyben megtagadtam mesteremet, Lukács Györgyöt. Az ezúttal a *Magyar Nemzettől* is jobbra álló *Magyar Hírlapban* közzétett szövegre nem úgy emlékszem, hogy az én kezemtől származott volna – kivéve az utolsó két bekezdését. Ami viszont bennem él: az akkor támadt lelkiismeret-furdalásom és büntudatom. Elmentem Lukácshoz, és azt mondtam neki: „én elárultam, mások előtt megkritizáltam magát, kérem, bocsásson meg...”

Azt felelte: „széttört a korsó, nem tudom, hogy meg lehet-e még ragasztani.” Ettől még rosszabb érzésem támadt. (Ugyanaz a Lukács mondta, aki megvédte a Buharin-pert.) Most, hogy újra elolvastam a nekem tulajdonított levelet, megnyugodtam. Csak én éreztem, hogy borzalmas bűnt követtem el. Mai szemmel és tudattal a napnál világosabb, hogy csak magamnak ártottam vele. A világban, amiben akkor éltem, ez egy tisztességes disznóság volt. Azért volt disznóság, mert az akkori férjem, Hermann István erőszakolta rám, én nem akartam semmit sem írni. Nem az volt a baj, amit írtam, hanem hogy megírtam, mert nem szabadott volna semmit sem írni. Ezt ma is úgy érzem. Mióta elolvastatták velem újra ezt a levelet, csökkent az akkori büntudatom. Főleg, amióta Dalos Gyuri felidézte, hogy 1959-ben, tehát ugyanabban az évben, hogyan nyilatkozott Kádár János a Központi Bizottság ülésén, ahol ellenforradalmárnak minősített engem, s követelte, hogy engem ki kellett tenni az egyetemről. Sőt: még ez sem elég, hanem újabb intézkedéseket kell velem szemben foganatosítani. (Dalos György: „Gyermekszáj, felnőtt témák”, *Mozgó Világ*, 2011. június.) Ahogy Gyuri összefoglalta: „Heller Ágnes önkritikájának körülbelül annyi az értéke, mint mikor a protestáns gályarabok a pápához kegyelemért esdekeltek.”

Hermann István akkoriban sok levelet írt, amit alá kellett írnom, nem tudom, melyik variációt fedezte fel Hankiss Ágnes, de nem is igazán érdekel. Fő, hogy ők ezt előkaparták és mint kardot lóbálták meg a fejem felett, hiszen ezzel a címmel rántották ki a rozsdás hüvelyből: „Heller Ágnes 1959-ben támogatta a véres megtorlásokat.” Nem zavartatva attól, hogy a fölhalászott levélben sincs erről egy kurva betű sem. Ezt a *Magyar Nemzet* újságírója jelentette ki nekem, hogy amit a *Magyar Hírlap* címlapon hozott, az nem más, mint nettó rágalmozás.

A *Magyar Nemzet* akkor tisztának érezte magát. A *Magyar Hírlap* nagyobbakat akart szólni, mint a *Magyar Nemzet*. A *Magyar Nemzet* fölkért, hogy,

válaszoljak ott, nemkülönben a *Magyar Hírlap* is, hogy válaszoljak náluk, de kijelentettem, hogy velük nem állok szóba, mert haragszom rájuk.

Ez volt az utolsó tromf. Azóta is előadom a véleményemet, nemcsak a médiatörvényről, hanem az alkotmányról is.

Többször és több szempontból is kritizáltam az alkotmányt. Nem lehet egy alkotmány egy egész nemzet alkotmánya, amelyet egyetlen párt, még hozzá a kormányhoz tartozó párt vitatott és szavazott meg. Az ellenzéki pártok ugyanis nem vettek részt a megalkotásában. Az alkotmánynak konszenzuálisnak kell lenni. Sólyom László, kitűnő alkotmányjogász és éppen ezért félretett volt államelnök fontos gondolata, hogy az alkotmány nem kétharmados törvény, mert fölötte áll minden kétharmados törvénynek: azaz az alkotmányt kizárólag közmegegyezéssel lehet megszakítani. Közmegegyezéssel lehet alkotmányozni, ez pedig nem történt meg. Minden tartalmi kérdéstől függetlenül ez az alkotmány nem a magyar nemzet az alkotmánya, hanem egy kormány alkotmánya.

A Horn-kormányoknak is lehetősége nyílt alkotmányozni, de vigyázott arra, hogy a kétharmadot ne vesse olyankor latba, amikor az ellenzékét ellehetetleníti.

Van egy *preambulum*, amit „nemzeti hitvallás”-nak hívnak. Ez önmagában ellentmondás. Közös hitvallása azoknak van, akik ugyanahhoz az egyházhoz tartoznak. *Sömá Izráél* az egy hitvallás. Örökkévaló a mi istenünk. Ez a mi hitvallásunk. A keresztények közül a katolikus, azt deklarálja: „hiszek egy istenben, hiszek a szentháromságban, hiszek a szeplőtlen fogantatásban, hiszek Jézus isteni voltában”... ezekben mind hisznek. Ezek hitvallások.

Azonban mit kell érteni nemzeti hitvalláson? A nemzet egy részének abszolút nincs hitvallása. Semmi köze nincs ahhoz, ami ebben az alkotmányban megfogalmazódik. Ezenkívül a preambulum egy történelmi értékelést tartalmaz. Meddig felelős a magyarság azért, ami Magyarországgal történt 1944. március 19-től egészen 1990-ig? Az első szabad választásig nem volt Magyarországnak szuverenitása, tehát a törvények, amiket hoztak, mind érvénytelenek? Csak ami előtte és utána keletkezett, az érvényes?

A történészszakma konszenzusának kellene meghatározni, hogy Magyarország pontosan milyen periódusokban volt szuverén. Ugyanis sok történész vitatja, hogy az ország elvesztette-e teljesen a szuverenitását 1944. március 19-én. Horthy Miklós kormányzó marad, ő nevezte ki az ország

miniszterelnökeiket, mégpedig úgy, hogy a Hitler preferálta Imrédyt visszautasította s inkább Sztójajt nevezte ki miniszterelnöknek. Tehát nem állíthatjuk, hogy egyáltalán nem volt szuverenitása. Ha teljes szuverenitása volt március 19. előtt, akkor mind a három zsidótörvény Magyarország teljes szuverenitása alatt készült. Vajon külföldi befolyás alatt cselekedett '45 és '47 között is, hiszen a szovjet hadsereg itt állomásozott Magyarországon, mégis akkor kiáltották ki a Magyar Köztársaságot, akkor volt Magyarországon először szabad választás általános választójog alapján. Kétszer is tartottak választást, mindkétsszer jobboldali pártok kapták a szavazatok nagy többségét. Ez ne lenne érvényes? Akkor mi érvényes? Nem érvényes, hogy kikiáltották a köztársaságot? Nem érvényes a földosztás?

Magyarországot Szent István alapította, az nyugodtan benne lehet az alkotmányban. Azonban nem kell megsérteni vallásos kisebbségeket. A kereszténység nem csak a katolikusokból áll. A protestáns lakosság számára sértő és kultúrájuktól idegen a Szent Korona és a szent király fogalma – nekik nincsenek szentjeik. I. István király – ez éppen elég. Az ország lehet keresztény, azonban a protestánsok számára keresztény.

Előadásaimban az alkotmány létrehozásának procedúráját és a preambulomot kritizáltam. Noha nagyon sok minden egyebet lehetne kritizálni. Például nem a szabadság, a testvériség, az egyenlőség, ez a három demokratikus alapérték szerepel benne, hanem a család, a haza. Ezek konzervatív értékek. Tehát a társadalom egy szegmenséé. Az ország nevét is megváltoztatták Magyar Köztársaságról Magyarországra – igaz oda van írva, hogy államformája köztársaság. Ez nem ugyanaz. Az is alkotmányba lett foglalva, hogy Magyarország fizetőeszköze a forint, ezzel kizárják, hogy az alkotmány érvényességének idején az euró legyen Magyarország fizetőeszköze.

Mindeközben a *kuruc.info* nevű náci honlap közléseire tette a telefonszámomat, s ennek nyomán folyamatosan kaptam a gyalázkodó SMS-eket.

Tele bűdös zsidózással s általában olyan kifejezésekkel, amelyek nem tűrik a nyomdafestéket. Rendre azt firtatják, hogy mi közöm ehhez az országhoz? Menjek a francba. Többnyire Izraelbe küldtek, de volt, aki a Szovjetunióba. Vajon elfelejtették, vagy nem tudják, hogy nincs már Szovjetunió, vagy közben elaludtak?

Ugyanakkor sokan szólítanak meg az utcán, hogy „szeretünk téged”, „csináld tovább”, „legyél az, ami vagy”. Több szimpátia-, mint ellenszenv-

tüntetést kapok. Ez még az SMS-ekre is áll. Ugyanis a TV-ben szóvettem, hogy a *kuruc.info* közölte a telefonszámomat, és ennek nyomán elárasztanak a gyűlölködő SMS-ek, erre a szimpátiatüntetők, amit eddig soha nem tettek, kinyitották a *kuruc.infót*, s ezen az úton ők is megtudták az elérhetőségemet, hogy együttérzésükről biztosítsanak.

Az utolsó tizenöt évben Magyarországon elhaltamosodott az antiszemitizmus. Ez nem annyit jelent, hogy az antiszemiták megszaporodtak volna, hanem azt, hogy nyíltan lehet antiszemita kijelentéseket tenni. A nyomdafesték szinte mindent tűr. Vagy: a fantázia elgaloppírozza magát és a legnagyobb zöldségeket zsidózzák össze, például, hogy Izrael fölvasárolta Magyarországot és hasonló, még az is lehet, hogy hisznek benne. Az antiszemiták nem a baráti körökben, nem a kocsmában zsidóznak, hanem nyilvánosan, az újságban, a folyóiratokban, interjúkban s persze az interneten. Teljes magabiztossággal, abban az értelemben, hogy nincs ebben semmi rossz. Elmondja a véleményét, hiszen véleményszabadság van. Nem mondja senki, hogy fogják be a szájukat, és ne zsidózzanak. Nem azt, hogy ne érezzenek antiszemitán, nyugodtan gyűlöljék továbbra is a zsidókat, azonban ezt nem illik, ezért fojtsák magukba, akár a kikíváncozó gázokat, ha társaságban vannak.

Magyarországon nincs egy antirasszista illemkódex. Kétségtelenül léteznek megragadhatatlan érzelmek és előítéletek, amelyekben esetleg hiszünk, de nem beszélünk róluk. Azt nem lehet megakadályozni, hogy valaki utálja a zsidókat, de azt azonban igen, hogy ennek nyilvánosan kifejezést adjon. Ahogy Amerikában már van tisztességes antirasszista illemkódex. Ott sem mindig volt, de már van, és Európába legtöbb részén szintén.

Az antiszemitizmus engem mint magyart érint, mint magyar ember szégyellem magam azért, hogy Magyarország ilyen mértékben teret enged a rasszizmusnak s hogy a magyar társadalom nem volt képes megalkotni egy antirasszista illemkódexet.

Mint zsidó másként érzek: a zsidóknak nem árt egy kis antiszemitizmus. Nincs igaza Sartre-nak abban, hogy „az antiszemita tekintete alkotja a zsidót”, de az is igaz, hogy nagyon gyakran az emberek csak akkor ébrednek rá a zsidóságra, csak akkor tartják lényegesnek, ha szembesülnek az antiszemitizmussal. S ez bizony nem árt olyanoknak, akik az asszimiláció hazug álmába ringatják magukat éjjel és nappal.

Egyes emberek felolvadhatnak, csak a zsidóság nem olvadhat föl. Ha az egyén asszimilálódik, az

azt jelenti, hogy az unokája már teljesen asszimilált lesz és azt se tudja, hogy léteztek zsidó ősei. Ez a jelenség mindig apasztotta a zsidóságot. Ha nem így történt volna, ma a zsidóság nem tizenvalahány, de százmilliós nép lenne. Az egyes ember igen, de a nép nem tud asszimilálódni. Ezért, ha túl nagy az asszimilációs tendencia egy országban, akkor nem árt néha a zsidók orrára koppintani. Ezt a szolgálatot teszik meg az antiszemiták, a jó orrkoppintók. Ugyanakkor Magyarországra igen rossz fényt vet, hogy az antiszemitizmus újra gyökeret vert és elterjedt.

Baráti körömben már mindenkinek az orrára koppintottak, és sokkal erősebb a reakciójuk erre, mint akárcsak tíz évvel ezelőtt is. Olyanok, akik nem tekintették magukat soha zsidónak, most egészen másképp kezelik ezt a „kérdést”, mert lépten-nyomon az antiszemitizmussal konfrontálódnak. Például tudják, hogy a filozófusok elleni támadásban a zsidózás erős szerepet játszott, ugyanakkor a nem zsidók részéről a szolidaritás erősebb hangsúlyt kap. Ha látják, hogy megint zsidóznak a környezetükben és érzékelik az antiszemitizmus növekedését, akkor elkezdnek szolidárisá válni a zsidósággal, mert jobban ingerli őket, mint magukat a zsidókat.

Az antiszemitizmus elsősorban nem a pozitív, hanem a negatív zsidót idegesíti. Éppen azért nem szeretem a Sartre gondolatát, hogy „az antiszemita tekintete teszi a zsidót zsidóvá,” mert ha valaki csak azért vállalja a zsidóságát, mert azt mondja, hogy nem akarok inautentikus lenni, az még nem jelent zsidót. Ha mások engem zsidónak tekintenek, akkor az vagyok – de ez a „vállalás” nem azt jelenti, hogy a zsidó kultúrához bármilyen módon csatlakozna vagy érdeklődne iránta.

Autentikusnak lenni ebben az esetben azt jelenti, hogy, ha ráfognak, hogy zsidó, ne az legyen a válasza, hogy: nem. Hanem: igenis, én zsidó vagyok. Azonban ez nem jelent pozitív viszonyt a zsidó kultúrához. Lehet, hogy csak a magyar kultúrához van pozitív viszonya, a zsidókat nem is ismeri, de miután őt zsidónak nézik, igenis azt mondja, én zsidó vagyok.

Az úgynevezett pozitív zsidó is rosszalja az antiszemita légkört, de őt ez kevésbé izgatja. A pozitív zsidó azon fáradozik, hogy zsidó kulturális légkört alakítson ki maga körül – csatlakozzon kulturális intézményekhez, zsidó témájú kiállításra járjon, elmenjen az izraeli filmhét vetítéseire, részt vegyen azokban a körökben, ahol a zsidó kultúrát vagy akár a vallást fenntartják, menjen el ünnepekkor a zsinagógába.

A pozitív zsidó is utálja az antiszemita légkört, de kevésbé érzi magát találva, mint a negatív zsidó, mert a negatív zsidó csak azért vállalja a zsidóságot: „Annyira akarjátok, le vagytok szarva, akkor az leszek.” Azonban a pozitív zsidó számára a zsidóság kulturális univerzumot jelent – a zsidó vallást, Izraelt, a héber nyelvet, lapokat.

Az ismeretlen telefonálók rendre meghökkennek, amikor szememre vetik, hogy „maga zsidó származású”, akkor azt válaszolom, hogy „nem vagyok zsidó származású, hanem zsidó vagyok.” Ez pozitív identifikáció, és nem negatív.

A pozitív identifikáció oldalán állok, mert szeretem a zsidó kultúrát. De azért filozófiában, a filozófiai kultúrában semmi különbség nincsen zsidó és nem zsidó között. Shakespeare-ről nem írok mást, mintha őskeresztény lennék. Igaz, Magyarországon szinte az összes barátom zsidó, de Ausztráliában egyetlen sem.

Nem lehet általában a zsidóról beszélni, mert az egyik zsidó ilyen, a másik zsidó olyan, az egyik zsidó akar valamit ebben az országban, a másik pedig nem. Elég sok embertől hallottam, hogy nem akar ebben az országban maradni – nemcsak zsidótól. Én nem tartozom közéjük, mert én itt akarok maradni. Visszajöttem ide tizenöt vagy húsz évvel ezelőtt. Azért, hogy honpolgári kötelességet teljesítsek, hogy részt vegyek ennek az országnak a közvéleményének a befolyásolásában. Nem szaladhatok el innen, amikor baj van. Ha valamikor, akkor most eszembe sem jut elmenni. Ha minden nagyon jól menne, akkor elgondolkoznék rajta.

Ha negyvenéves lennék, és kisgyerekeim lennének, más lenne a hozzáállásom, a gyerekeimet védeném, hogy a gyerekeim ne itt nőjjenek fel, ilyen körülmények között. Unokáim vannak, de ők a saját szüleikkel mennek, ha igen, s nem én velem. Ha megérem, és megérek jobb időket, akkor gondolkodnék, hogy elmenjek, mert most úgy látom, hogy még vannak kötelességeim, amiket teljesíteni kell.

Ezt csak a saját magam nevében mondom, mert a saját felelősségem és kötelességem az égvilágon senki másra nem vonatkozik. Mindenki a maga felelőssége, a maga elkötelezettsége, a maga perspektívája szerint dönt. Ma sok fiatalember, zsidó vagy nem zsidó egyaránt, gondolkodik úgy, hogy jobb ezt az országot elhagyni. Másfél millió magyar ment a múlt század elején Amerikába, parasztok voltak, nem voltak zsidók. Persze a zsidó fiatalember láthatja, hogy itt növekszik az antiszemitizmus, őt nem fogják mint egyenlő embert kezelni,

nem ismerik el autentikus magyarnak. Vagy úgy dönt, hogy ezt a provokációt felvállalja, mert szeret *dafke* lenni, vagy úgy dönt, hogy elmegy innen és máshol próbál élni.

A *Magyar Nemzet*-cikk megjelenését követő napokban nem tudtam éjszakánként aludni, mert egy dologra mindig kényes vagyok: a polgári becsületemre. Én nem veszek fel pénzt, ha nem végzek munkát érte. Engem a polgári becsületemben sértettek meg, abba gázoltak bele, ezért nagyon rossz éjszakáim voltak. Amikor rámfogták, hogy tagadom a posztkommunizmus bűneit, vagy előkaparták ezt a levelet, ettől nyugodtan aludtam, mert ezek politikai támadások. Politikai támadásnak állok elébe, mert akkor én politikailag ellentámadok. 2011 januárjában kezdődött el a boszorkányüldözés. Január–februárban, majd új erőre kapva: márciusban és áprilisban minden nap

Az interjú első része a *Tajeleten* készült –
hátterben az Óvárossal

megjelent valami ellenem. Fél hónapja csak, hogy elült a csatazaj. Ahogy kezdték, olyan hirtelenséggel csihadtak el, nem tudom, miért.

Eleinte idegesített, aztán kihozta belőlem a harci kanárit. Nem tűröm! Ha ez kell nektek, mindenhez hozzá fogok szólni. Az emberek általában ilyenkor meghunyászkodnak, barátaim is azt mondták: „Vonulj vissza, ne beszélj egy szót se, hallgass!” „A fenét hallgatok, most fogok igazat beszélni!” A Kádár-korszakban is harci kanári voltam. Feri odasziszegte nekem, amikor a házkutatás volt nálunk: „Te ne gestapózzál itten!” Hát én gestapózok, mert akkor is gestapóztam, most is gestapózok.

A boszorkányüldözők azzal érvelnek, hogy külföldre szaladunk a saját népünkkel szemben, s ez hazaárulás. Lényeges distinkció: nem a saját népünkkel, hanem a saját kormányunkkal szemben, a saját népünk kedvéért szaladunk külföldre. Külföldön keresztül nyomást gyakorolni nem ha-

zaárulás, épp ellenkezőleg. Hiszen az Európai Unió tagja vagyunk – mégpedig ezúttal önként, nem erőszakolta ránk senki. Azaz: ahová „szaladunk”, az mi vagyunk. Európa nem külföld.

Mindenki örült, hogy beléptünk az EU-ba. Jómagam igen jól érzem magam benne, s ma jobban, mint valaha, mert az EU-tagságunk az egyetlen tényező, ami megvéd bennünket a kétharmados önkénnyel szemben. Világosan megállapítják, hogy Magyarországon se az alkotmány, se a médiatörvény nem felel meg az Európai Unióban leszögezett demokratikus princípiumoknak. Ha nem lennénk az EU tagjai, az összehasonlításnak semmi értelme nem lenne, mert akkor miért kellene ahhoz alkalmazkodni vagy annak megfelelni?

Magyarországon is akadnak számosan euroszkeptikusok, akár más országokban is. Az euroszkepszis egyik mozgatórugója abból indul ki, hogy az Unió kizárólag gazdasági intézmény, politikailag, sőt katonailag is gyenge, hiszen csak a NATO-n keresztül tudja magát megvédeni. A másik fajta euroszkepszis azt feszegeti: miért szól bele Európa a dolgainkba, amikor mi függetlenek vagyunk? Ez két teljesen különböző motiváció. Magyarországon a második változat van divatban.

Az Európai Unió léte valóban rengeteg problémát vet fel. Kétségtávolú egyelőre kizárólag gazdasági szervezet, ami kulturálisan nem tudja Európát összetartani. Ha a gyerekeket ma megkérdezik, hogy mit jelent számokra európainak lenni, a kérdést sem értik. Nem az a probléma, hogy nem tud válaszolni, hanem, hogy nem érti a kérdést. Nem létezik európai öntudat, az Európai Unióhoz tartozó országokban nem vált szervessé az érzés, hogy ők Európához tartoznak, és ezzel bizonyos kötelességek hárulnak ránk. Ezért az Európai Unió egyelőre gyenge, nehéz fönntartania magát. Azonban mégis fontos, hogy létezik, mert az Európai Unió zárja ki a háborút Európán belül. Ugyanis eleddig minden világháború Európában kezdődött. Az európai országok nem férnek meg egymással nagyobb egység keretein kívül. Az első világháború előtt terjeszkedő birodalmak erőtereiben szerveződtek. Csak Svájc kivétele erősítette a szabályt. Az első világháború után kialakultak a nemzeti államok, míg Hitler újra nem kezdett birodalmat építeni. Az Európai Uniót kezdetnek kell felfogni, a mi jövőnkben kellene sokrétűen kibontakoznia, és nem pusztán bürokratikus intézményként funkcionálnia.

A felszabadulás és a szabadság között nagy a különbség. A szabadság annyit jelent, hogy létrehozuk a szabadság intézményeit. A felszabadulás csak annyit jelent, hogy megszabadulunk egy tirániától. Egyes arab országokban, például

Egyiptomban, most ez történt, megszabadultak az autokrata uralomtól. Azonban ez nem biztosíték arra, hogy meg is valósul a valódi szabadság. Ha nem hozzák létre a szabadság intézményeit, másfajta tiránia áldozatává válnak.

A kultúrában léteznek különbségek, azonban ezek nem függenek szorosan össze a demokratikus intézményrendszerek kialakításával. Nagyobb a különbség India és az európai kultúra között, mint az arab és az európai között, mert az utóbbiakban a közös alap az egyistenhit, mégis India demokratikus ország, de említhetném Japán példáját is. Írtam egy könyvet a modernitásról, külön fejezet szól a kultúráról és külön a modernitásnak a három logikájáról, benne a politikai logikáról. Nem függenek a dolgok össze. Európának van egy viszonylagos közös kultúrája, a totális rendszer mégis itt, Európában jött létre, sem nem az arab országokban, sem nem Indiában, hanem Hitler és Sztálin Európájában. Tehát Európa nem biztosíték a demokrácia mellett, ahol még a 17. században is égettek boszorkányokat. A modernség Európában fejlődött ki, de ez nem jelenti azt, hogy a kultúrájából fejlődött ki. Másfajta okai voltak, ezt sokan megírták. Például a pestis kiirtotta az európai lakosság kétharmadát, nem volt munkaerő, a jobbágyságot nem lehetett tovább állati sorban tartani, tehát igen sok heterogén körülmény következtében jöttek létre az európai demokráciák.

Hét évvel ezelőtt a *Bicikliző majom* felvezetésében azt mondtam, hogy véget ért a korszak, amikor kiscsoportok alakultak ki, hogy onnan (t)erjedjenek új gondolatok a közbeszédbe. Ma ez a helyzet és a szükséglet visszatért. Olyan mértékben váltak egyeduralmukodóvá az uniformis koncepciók vagy koncepciótlanságok az egész médiában, hogy ezeknek a csoportoknak, baráti közösségeknek újra ki kell alakulniuk, hogy egy ellenkező koncepciót, dialógust vagy diskurzust dolgozzanak ki. Vissza kell, hogy jöjjenek a *Budapesti Iskola* napjai, hogy más név alatt, de hozzánk hasonlóan belterjesen ellenzéki, noha nem okvetlenül politikailag pozicionált koncepciókat hoznak forgalomba.

A hét évvel ezelőtt készített interjúmban azt mondtam, hogy nem tudom eldönteni, hogy amikor '77-ben elmentem Magyarországról, helyesen döntöttem-e. Ma revidéálok, amit akkor mondtam. Életem leghelyesebb döntése volt, mert ezzel szélesebb lett a perspektívám, mert nemcsak Magyarország szűkös perspektíváján keresztül látom az itteni világot. Nem is beszélve arról, hogy a világ így ismert meg engem, és én így ismertem meg a világot, tehát kitágult a horizontom.

Más mértékkel mérek, nemcsak a saját mértékimmel. Itt, Magyarországon, mindenki piszlicsaré mértékkel mér, mindenki beleveszett a kis hangyabolyba, amit Magyarországnak hívunk. Be van oda szorulva, préselve – nagyon jó, hogy kívülről is láthatom magunkat, mert léteznek más hangyabolyok is a világon, sőt: méhkasok is. Ezért tudom azt mondani, hogy itt maradok, mert ha nem mentem volna el, akkor nem maradnék itt.

•••

Az ember feje olyan, mint egy könyvtár. A könyvtárban sorakoznak a kézipolcokon a könyvek, amelyeket állandóan használnak, azonban vannak olyanok is, amelyek valahol a leghátsó raktárakban porosodnak, azt se tudni, hogy egyáltalán léteznek-e. Csak akkor találunk rájuk, ha egyenesen onnan hátsó polcra kérnek valamit. Valaki valamiért rábukkan arra az elfeledett könyvre, lefújja róla a port és megkérdezi, „erről mi a véleményed?” Magamtól nem találnék rá, mert nem látok rá a hátsó polcokra.

A múltkor valaki magyar népdalokat énekelt, erre hirtelen eszembe jutott egy csomó népdal, amelyet ötven éve nem énekeltem, most egy csapásra ismét fújtam őket. A verssorok is így jönnek vissza, ötven év óta nem citáltam őket, de ha egy sort hallok belőlük, már folytatom is. Ha föl-lapozzák az emlékezetemben heverő könyv első oldalait, már tudom folytatni. Hasból nem tudom megmondani, hogy mire nem emlékszem, mert nem emlékeztetnek rá.

Az emlékekben – hasonlatosan az álomhoz – a képzelőerő is szerepet játszik. Csakhogy a képzelőerő visszafelé, és nem előre hat – hiszen az álomban is nagy szerepe van a képzelőerőnek. Egyszer egy szemesztert is tartottam e kérdésekről – Marcel Proust kapcsán.

Azok vehettek benne részt, akik nyáron elolvasták az egész regényt, ez volt a feltétel. A legkisebb létszámú szemináriumom volt, nyolc hallgatóval, mert többen nem vállalkoztak arra, hogy nyáron előre elolvassák az egész regényfolyamot. Nem tudok beszélni azzal, aki nem ismeri a végét. Ragyogó szeminárium volt, mindenki szeretete a regényt, és egy fél éven keresztül gyönyörűségünk tellett az elemzésében. Nagyon sok filozófiai kérdés vethető fel vele kapcsolatban, többek között az emlékezés természetéről.

Az eltűnt idő nyomában maga is egy akaratlan emlékezés terméke. Állandóan fölvetődik benne az *imagination*, a képzelet, amelyik akaratlanul tör ránk, a *memory*, az emlékezés, amelyik szintén akaratlanul tör ránk. A regényben több példája is van, amikor hirtelen valami egészen heterogén dolog-

ról a hős eszébe jut valami, amire eddig nem emlékezett. Egy emlékszikra egészen véletlenszerűen gyűjtja be az emléksorozatot – egy teába mártott sütemény vagy egy lépéstől megbillenő kő. Az emlék hirtelen lobban föl, hogy aztán kipatakozson belőle az emlékek sorozata. Ha egy ilyen teába mártott süteményt prezentálnak vagy egy ilyen követ, s ha rálépek, hirtelen eszembe jut valami, amiből ki tudok pörgetni egy újabb emléket.

A Bihari Gyurival kapcsolatos történetek a *Bicikliző majom* meghatározó történetei közé tartoznak, mert meghalt. Voltak egyéb ifjúkori ismerőseim is, akikről sokkal kevesebb közös élményt regisztrál az agyam, vagy legalábbis kevesebbet tudok most visszaidézni. Amikor Gyuri halálhírét megkaptam, megpróbáltam minden emléket visszaidézni, amihez köze volt. Ezek közé tartozik a *Bicikliző majom* című története, ama kapualji beszélgetés felidézése folytán.

Ha ébredés után az álmodat elmesélem magamban, nem felejttem el. Ha valaki vagy egy pillanat olyan fontos az életben, mint például valakinek a halálhíre, hogy magamnak is el kell mesélnem, akkor ezeket soha többé nem felejttem el. Míg más események, amelyek másokkal kapcsolatosak, teljesen kimennek a fejemből – mert nem beszéltem el magamnak, mert nem volt egy olyan pillanata az életnek, amikor fontos lett volna, hogy ezt magamnak elbeszéljem.

A szerelmeim történetét egyszer majd külön megírom, csak most nem lehet még, mert sokan élnek a szereplők közül. A férjeim történetei is a szerelmeim közé tartoznak, de nem csak ők. A férjeim történetéből is sok mindent tudnék elbeszélni, ami nincs benne a *Bicikliző majom*ban, mert nem tartoztak a fővonal sodrába. Nem lehet minden mellékvonalra kitérni, ami egy más szempontból (regényben) esetleg nem mellékvonal.

Sok mindenre jól emlékszem, ami a nyilvánosságra is tartozhatna. Nemrégén Melbourne-ben jártam. Ha ott megpillantottam egy épületet, vagy a könyvtárat, vagy egy bizonyos utcát, hirtelen eszembe jutott, hogy ott mi minden történt velem. Nem lehet mindent elmesélni egy önéletrajzban, különösen akkor, ha az önéletrajz nem koncentrálódik bizonyos kérdésekre. A *Filozófiám történetében* felvázoltam a filozófiám krónikáját. E mellett meg lehetne írni a szerelmeim, az utazásaim vagy a politikám történetét is. Igen sok ilyen résztörténetet lehetne megírni, és mindegyikben más emlékek kerülnének előtérbe, hiszen az emlékek egy tengely köré csoportosulnak. A *Bicikliző majom*nak is megvolt az a tengelye, amit te állítottál elő. De nincs olyan tengely, amely köré vi-

szonylagos totalitással az összes élményeimet és emlékeimet csoportosítani tudnám. Ugyanis minden egyes regionális történetben az emlékek más és más hangsúlyokkal, színekkel élnek, ezért egyik történetet sem lehet úgy elmesélni, hogy minden hozzá fűződő emlék szerepeljen bennük. Melyik emlék reprezentatív? Ez az emlékezéstől függ. Bizonyos pillanatokban, bizonyos emlékek reprezentatívvá válnak, holott két hónappal ezelőtt még nem lehetett tudni, hogy egyáltalán léteztek-e.

Az ember minél idősebb, annál inkább érzi, hogy maradtak az életben elvarratlan szálak. Ha régebben valakivel találkoztam és nem tudtam mindent megbeszélni vele, legyinthettem: „nem baj, majd húsz vagy harminc év után megbeszéljük.” De eltelik darab idő, s az illető meghal, sohasem fogjuk ezt a kérdést megbeszélni. Sok esetben érzem, hogy még lenne beszélő valakivel. Az emberek elmennek az életemből anélkül, hogy meg tudnánk beszélni velük, amit még meg lehetne beszélni. Nem tudjuk elvarrni a szálakat az életben, és ezért örökre nyitva maradnak.

Nem éltem Magyarországon tizenhét éven keresztül. Az a tizenhét év nekem egy hiátus, még ha meghitt barátaim is vannak itt, de még velük sem tudok közösen emlékezni arra a tizenhét évre. A Márkus család az egyetlen, ahol a szálak elvarrásának megvan a kontinuitása. Mindent meg tudunk beszélni, minden kérdést föl tudunk eleveníteni. Mindenütt másutt diszkontinuitás filmszakadása metsz az emlékeimbe.

Tordai Zádor már túl volt az agyvérzésen, noha mindent megértett, puszilt és kedves volt, de már nem tudott beszélni. Leszek Kolakowskiról álmodtam is. Azt álmodtam, hogy egy egyetemnek a folyosóján vagyok, és a folyosón beszélgetek valakivel, azt mondom, hogy „De kár, hogy Leszek meghalt”, erre azt válaszolja az illető, hogy „Dehogyan halt meg, itt van a másik szobában”. „Hogyhogy?” A másik szobába kopogok, és ott van a Leszek. „Leszek!”, megölelem, „Azt hittem, hogy meghaltál”. „Az újság azt közölte tévesen, te elhiszel mindent, amit az újságok írnak?” Erre fölédtem, hogy nem hiszek el mindent, amit az újságok írnak, és aztán rájöttem arra, amikor felédtem, hogy mégis az álom volt az, amit nem szabad elhinni. Az ébrenlétnek kell hinni. Vele sem tudom megbeszélni a dolgokat.

Zádorkával sem tudom megbeszélni a dolgokat. Először Pista ment el, majd Feri, s rajtuk kívül még sokan eltűntek az életben.

Nagyon sok mindent szeretnék megkérdezni emberektől, akiktől már nem kérdezhetek. Sokat

gondolkoztam, azon, hogy ha mégis engedélyt kapnék egyetlen kérdésre, akkor mit szegeznék nekik? Hermann Pistának azt a kérdést szegezném: „Érdemes volt-e azt csinálni, amit csinált?” Vajon mit válaszolna rá? A rendszerváltás előtt egy évvel halt meg, de már évek óta nem volt igazán beszélőképes, a második agyvérzése után. Utoljára akkor beszéltem vele, amikor Gyuri fiamat elvitte egyszer autózni. Gyuri kisfiú volt, és Pista bácsi elvitte kocsikázni.

Feritől, ha most élne, azt tudakolnám: hogyan válaszolna arra, hogy érdemes volt-e elmenni Magyarországról? Most kérdezném meg tőle. Mert most új helyzet állt elő. Most szeretném tudni, hogy milyen választ adna. Talán úgy kellene föltennem a kérdést, hogy „érdemes volt-e visszajönni?” Apámtól azt kérdezném, hogyha megéri a negyvenötöt, akkor mit csinált volna? Itt maradt volna Magyarországon, folytatta volna az ügyvédi gyakorlatát? Vagy kivándorolt volna, kivitte volna a családját, mit csinált volna más országban és melyik országban? Anyámnak felteendő kérdés egyszerűbb: mikor és hol találkozott apámmal? Ugyanis ezt nem kérdeztem meg tőle soha. Az ember nagyon keveset kérdez a saját fölmenőitől, pedig egyszerű választ kaphatna, de mégsem kérdezi meg.

Lukácstól azt kérdeztem volna, hogyan alakult volna az élete, ha nincs bolsevik forradalom, mivel foglalkozott volna? Mit csinált volna a filozófiában, ha történetesen Heidelbergben marad.

A föl nem tett kérdések átvezetnek a problémához, hogy tudnánk-e alternatív életrajzot írni? Föl tudjuk-e magunknak vetni a kérdést, hogy mi történt volna, ha...? Mi történt volna, ha apám hazajön Auschwitzból? Mi történt volna akkor, ha Bihari Gyurit nem ölik meg? Mi történt volna, ha '56-ban Pistával együtt kimegyek Amerikába? Mi történt volna, ha '48-ban elmegyek Izraelbe, akkor még Palesztinába? Mi lett volna velem, mi történt volna, ha...?

Ezekre a kérdésekre nem lehet válaszolni, ezért nem lehet alternatív történetet írni. Legfeljebb egy lépéssel tudunk tovább jutni. Ha az apám életben maradt volna, valószínűleg kivándorlunk Amerikába vagy valahová. De hogy ott mit csináltam volna, arra már nem tudok választ adni. Ha kimegyek Izraelbe, akkor ott elmegyek egy kibucba, de hogy maradtam volna-e vagy ott is beiratkoztam volna egyetemre? – ezekre a kérdésekre nem tudok válaszolni.

Csak odáig jutok el, hogy megérkeztünk volna egy kibucba. De hogy onnantól mit éltem volna

meg vagy kivel barátkoztam volna, kibe szerettem volna bele vagy nem, mi érdekelt volna, mire adtam volna a fejemet, lehet, hogy politikus lettem volna, lehet, hogy akkor is filozófiára mentem volna, ki tudja ezt megmondani? Az alternatív élet soha nincs előre megírva. Minden lépésből véletlenül folytatódik a következő. Az első nem hordozza magában mindazt, ami kiágazik belőle. Itt maradtam Magyarországon és beiratkoztam a bölcsészkarra – ebben sem rejtett a következő lépés. Azonban, hogy most nagyjából már minden lépésen túl vagyok, visszanézhetek a lépések sorozatára. Tehát a *Bicikliző majom*ban már életrajzról beszélhetek, mert már visszatekintően tudom konstruálni az életemet. De egy alternatív életet nem tudok megkonstruálni, mert előre nem lehet életet konstruálni, csak visszafele.

Nemrégem született meg az első dédunokám, s a hét évvel ezelőtti beszélgetéshez képest most nem öt unokám van, hanem hat. Mindig meghat a születés csodája. Egy ember belép egy világba, ahol már nagyon sokan vannak, s ott már mindenfélét gondoltak és csináltak. Az új ember még szűzen lép be ebbe a világba, még nem gondol semmit, még nem tud semmit, még nem élt át semmit, nem alakult ki benne semmi... a világban, ahonnan egyesek kimennek, mások pedig bejönnek.

BETEGSÉG, EMLÉKEZÉS, VILÁGÁLLAPOT – JERUZSÁLEMBŐL NÉZVE*

Nyolcvankét évesen az embert néha meglepetések érik. Megszoktam, hogy úgy viselkedjek, úgy járjak-keljek, mintha húszéves lennék, s egyszerűen csak nem tudom fölvenni a bal lábamra a harisnyát, aztán elkezdtem sántítani. Megpróbáltam figyelmen kívül hagyni és továbbra is jártam kirándulni, de attól csak jobban sántítottam. Nem szeretek orvoshoz járni, de ezúttal nem kerülhettem el. „Baj van a bal csípőmmel!” – orvostól orvoshoz zarándokoltam. Végül két kedves orvos – Klauber András az OORI-ból, Bálint Géza az Orfiból – beutalt az Uzsoki Kórházba.

Meg kellett operálni a bal csípőmet, mert nem lehet a hagyományos eszközökkel rendbe hozni.

* A beszélgetést 2011. november 10-én rögzítettem a jeruzsálemi *Tajeleten* (a júdeai sivatagra néző sétányon), majd ugyanaznap délutánján a tel-avivi tengerparton. Mintegy a Nagybörzsönyben – a *Bicikliző majom* negyedik kiadásához – készített hosszabb interjú kiegészítéseként.

„Műtsenek meg másnap!” Sokakkal ellentétben csak a műtéttől nem félttem – attól annál inkább, hogy elkések vele. Végigsántikáltam a nyarat. A balatonalmádi nyaralás két hete rossz időre esett. Ha borús az idő, kirándulni szoktunk a barátinnal. Most a négy fal között kellett maradni. Az állás fájt, a fekvés fájt, de az ülés rendben volt, így befejeztem *Az álom filozófiáját*. Abból a szempontból jól jött ez a betegség, vagy nem is tudom, minek nevezzem, hogy miután csak ülni tudtam, be tudtam fejezni ezt a könyvet. Néha ugyan úsztam – szinte egyedülként az egész parton – a tizennyolc fokos Balatonban, naponta fél órát, amikor nem zuhogott az eső.

Boldogan mentem a műtetre és feküdtem a kés alá. Nem láttam semmit, mert körülvettek egy függönnyel, ami mögül fűrészelést hallottam. Aztán bevitték a kórterembe, lefektettek, s adtak fájdalomcsillapítót. Itt történt a csoda. Hónapokon keresztül nem tudtam aludni a folytonos fájdalomtól, néha három-négy fájdalomcsillapító ellenére sem – ez volt az első éjszaka, amit végigaludtam, ezután soha többé nem fájt semmi. Ez augusztus 24-én történt, most november 10-ét írunk, azóta nem tért vissza a fájdalom. Sokat szidják a magyar kórházakat, nekem erről nem volt rossz tapasztalatom. Az első tíz napban a vérvesztés miatt pocsékul éreztem magamat, de utána csak az volt a baj, hogy nem tudok járni. Csak járókerettel tudtam pár lépést tenni. Végül is átkerültem az OORI-ba, Klauber András osztályára, ott maradtam öt hétig. Az első hét még a betegeskedéssel telt, a második héttől kezdve már nem tartottam magam betegnek, hanem egészséges embernek, aki nem tud járni. Meg kellett rá tanítani. Először járókerettel, aztán két bottal, a végén eggyel. Viszont elolvashattam és megválaszolhattam az e-mailjeimet s meg tudtam írni az őszi előadásaimat. A szeptemberieket lemondtam, október 20-a körülől már vállaltam az előadásokat, noha tudtam, hogy még jó ideig botot kell használnom. Jenában már bottal kilométereket tettem meg. Egy hétre rá Bolzanóból elvittek a Garda-tó partjára, majd a Dolomitokba – nem a magas hegyek közé, sziklát nem mászok még. Itt, Jeruzsálemben élvezem, hogy az állapotom normalizálódott.

Az öregség ellen nincs kifogásom. Aki rám néz, látja, hogy öregasszony vagyok – nem bánt. Az ellen van kifogásom, hogy az életformámon kelljen változtatni. Remélem, hogy teljesen visszatérek a régi ritmusomba, és még túrázhatok.

Eleinte nehéz volt hozzáfognom a szellemi munkához. Az első írásom az *Élet és Irodalom* szá-

mára egy hozzászólás volt. Azzal veztettem be, hogy ezt most kórházból írom, ezzel tértem vissza a gyakorlathoz. Tatár Gyuri és Ludassy Mari írásaihoz a fundamentalizmus problémájához szoltam hozzá – attól kezdve tudtam rendesen dolgozni. Attól kezdve írtam. Írnék most is, ha lenne rá időm, de mire kijöttem a kórházból, minden más kötelesség fölhalmozódott. Egyik interjú a másik után – a *Die Zeit*nek, a német rádióknak, három-négy olasz újságnak, televíziós csatornáknak, már nem is tudom, hánynak. Minden nap muszáj volt interjúkat adni, és ezenkívül tornázni, aztán úszótornát végezni. Ezért igazán új munkához nem tudtam még hozzáfogni, remélem, hamarosan sor kerül rá. Előtte még néhány meghívásnak kell eleget tennem. Holnap Tel-Aviv, Berlin, Bécs. Utána már csak Oslóba megyek három napra, tehát decembertől kezdve ismét visszautlhetek a munkámhoz. Remélem, hogy a másik csípőm békén hagy, kirándulni pedig majd síbotokkal fogok járni, állítólag a csípőről leveszik a terhelés 30%-át. A következő könyvemet az emlékezésről fogom írni.

Rengeteget kell még hozzáolvasnom. Áprilisban vagy májusban már bővebben tudok róla szólni.

Az emlékezés problémájának kétféle megközelítése lehetséges. Az egyik a személyes emlékezés. A saját múltunkra való emlékezés egyes filozófusok szerint nem más, mint maga az identitásunk, mert amíg emlékszünk: mi történt velünk, mik voltunk? – addig azt is tudjuk, hogy kik vagyunk. Tehát az önazonosság szempontjából az emlékezésnek kiemelkedő a szerepe. Nemkülönb a képzelőerő: ennyiben létezik hasonlóság az emlékezés és az álom között. A vágyalom között, amennyiben ez egy előrevetített képzelőerő. Azonban, ha a képzelőerő a múltban pásztáz, emlékezésnek nevezzük. Fontos az emlékezés szelektív volta. Mi az, ami a múltunkból számunkra kiemelkedő? Mikor mire emlékszünk? – ugyanis bizonyos korokban másra és másra emlékszünk, vagy a saját emlékeinket változóan értelmezzük. Lehet-e önéletrajzban saját magunkról és környezetünkről hazudni? Hazudhat-e az emlékezet vagy nem?

Az álom-könyvben kétféle énről beszéltem, a tudatos-énről és a tudatalatti álom-énről – kérdés, lehet-e hasonlóan beszélni az emlékezésről? Van egy tudatos emlékezés s egy tudattalanban rögzített emlékezés. Hogyan lehet tudatosítani azt, ami a tudattalan emlékezés tartományába süllyedt? Vagy: ezt egyáltalán nem is kell tudatosítani? A *Trauma*-könyvem erről is beszél, hiszen a trauma-elbeszélés nem más, mint a tudatalatti-

A Moshava Germanit – a már egész Izrael-szerte fogalommá vált keresztény temető

ba fojtott emlékezés a tudat felszínére kerülése – az elbeszélése révén.

Néha egyedül emlékszünk vissza erre vagy arra, de többnyire másokkal tesszük ezt. Ez nem a kollektív emlékezet, hanem másokkal éltünk át valamit, és rákérdezzünk: „te emlékszel erre, hogyan történt ez?” A másik elmondja, hogy ő hogyan és mire emlékszik, ekkor magunk is másképp emlékezünk a múltunkra. A másik emlékezetének a segítségével följön a tudatalattiból, amire már nem emlékeztünk.

Azt sem tudja az ember, hogy az elbeszélés folyamán, mi került vissza az emlékeibe az archívumból? Valamire emlékezünk, ami hosszú időn keresztül homályban maradt, mert maga az emlékezés folyamata hozott ki a tudatalattiból olyan nyomokat, amelyek elvesztek tűntek. Elfajtottuk, vagy lényegtelennek tartottuk, de az elbeszélés folyamán hirtelen megváltoztatják dimenziójukat és súlyukat. Aminek nyoma van, az fölszivároghat a tudatalanból, még ha ez a nyom számunkra elveszteknek is látszott sokáig. Ebben a könyvben is szeretnék írni esettanulmányokat, például Prostról. Írok majd az emlékezés teóriájáról és a különböző irodalmi megvalósításokról, írói és filozófiai önéletrajzokról, nemkülönben autentikus és inautentikus önéletrajzokról. A sajátomról nem beszélek. Nem lenne illendő, de szívesen beszélek például – mint annyian – Rousseau önéletrajzáról. Lehet, inkább modernebb önéletrajzokhoz folyamodom. Manapság rengeteg önéletrajzot írnak, végigolvasok egynéhányat közülük, hogy megvizsgáljam, melyek az elemzésre méltóak.

A *Bicikliző majomban* természetesen a saját emlékeimet mondtam el, de többnyire másokra emlékszem. Alapjában úgy emlékszem magamra, ahogy mások hatottak rám, ahogy másokkal érintkeztem, ahogy másokkal álltam kapcsolatban. Tehát mások karaktereinek a megrajzolása volt a lényeges, ezért nem olyan mértékben szubjektív, mint számos más életrajz.

Írtam egy ki nem adott önéletrajzi regényt is. Olyan dolgokról beszélek benne, amelyekről nem esett szó a *Bicikliző majomban*, és mivel én írtam egyedül: sokkal szubjektívebb. Kulcsregény, ezért kiadhatatlan. Azért is, mert nem vagyok jó író, és egy ilyen kulcsregényt jól kell megírni – regényben nem elég, ha az ember a saját szubjektív élményeit veti papírra.

A kollektív emlékezést intézmények és írások hordozzák. Húzzuk alá: a *Biblia* a kollektív emlékezés megtestesítője. Valahányszor egy zsidó fiú a jesivában tanul vagy egy zsidó leánya szüleiivel beszélget: a bibliai elbeszélés az életük szerves ré-

szévé válik. Nem mintha emlékeznének arra, hogy mi történt Jákobbal, de mégis úgy élik meg, mintha az ő idejükben zajlottak volna a nevezetes események, mert a kollektív elbeszélés részeként a régmúlt alakjai a saját korszakuk szereplőivé válnak. Ezt a jelenséget a kulturális javak elsajátításánál is megfigyelhetjük. Ha a huszadik század elején vagy a tizenkilencedik században Goethéről beszéltek, vagy ha egyik versének sorát idézve vallottak szerelmet, akkor a partner pontosan megértette, hogy miről van szó. Ha nálunk egy Ady-sort citáltak, mindenki előtt világossá vált, hogy a beszélő mire akart utalni. Ugyanis Ady vagy Goethe versei a kollektív emlékezetbe tartoznak. Ez az emléktartomány nem azonos a személyes emlékezéssel, de mégis szorosan kapcsolódik hozzá.

A kollektív emlékezés széles lehetőséget nyújt a manipulációra. Mesterségesen hozzák létre mítoszok révén. Sztálin megírt egy bolsevik történetet, aminek minden eleme hazug volt, de ezek a hazugságok mégis a kollektív emlékezés tárgyivá váltak – mindaddig, amíg az emberek nem jöttek rá arra, hogy minden sora hazug. Az ideológia egy mesterségesen kialakított kép és világértelmezés, amit a hatalom megszerzése és fenntartása szempontjai szerint alakítanak ki. Amikor a kollektív emlékezésről beszélek, nem az ideológiára gondolok, noha az ideológia mesterségesen létrehoz egy képzeletvilágot, amelyen belül az emberek elkezdnek gondolkodni, elhelyezik a dolgokat itt és amott. Szent Ágoston fejtette ki, hogy az emlékezés és a képzelőerő ugyanaz a képesség, egyik a múltba, a másik a jövőbe vetítve. Ebben az esetben nem különböztethetünk meg hazugságot vagy tévedést. Persze hazudhatok magamnak, de az más lapra tartozik – azonban maga az emlékezés nem hazug azért, mert szelektál.

Léteznek történelmi tények, amelyekről bizonyos ideológiai szempontok okán nem vesznek tudomást, vagy szándékosan meghamisítják. *Eltérítik az emlékezetet*. Ezek a manipulációk sem tartoznak az emlékezés körébe. A tudatos hazugság sem. Ha azt mondom a férjemnek, hogy moziban voltam, amikor másnak az ágyában feküdtem – ez nem tartozik az emlékezésbe, hanem egy másik kérdéscsoportba.

Ahogy az álomban nem lehet hazudni, úgy az emlékekben sem. Persze előfordulnak, akik olyan meggyőzően hazudnak maguknak, hogy darab idő után az emlékeik is hazuggá válnak. Itt nem az a kérdés, hogy hazudnak maguknak, hanem az, hogy nem tudják elvállalni, amit tettek, ha rossznak tekintik, amit tettek. Az igazi gonoszak

Jaffa kapujában. háttérben a tel-avivi tornyok

elvállalják, mert fűtyülnek arra, hogy ők rosszat tettek. Ők azonban nem akarják igazán vállalni, mert ők „jók”, „rendesek”, míg mások hazudnak, ők igazat mondtak, ők voltaképpen menteni akartak másokat, amikor másokat besúgtak. Ebben az esetben úgy értelmezik a saját múltjukat, hogy tisztára mossák magukat. S ezt többnyire őszintén el is hiszik maguknak – kivéve, ha mások szembesítik azzal, amivel nem akartak szembesülni.

Régi filozófiai vita, hogy az identitásunk emlékekből épül-e? Ha valaki elveszti az emlékezetét, erre nagyon sok példa akad, akkor az azonosságát is? – erről még detektívregények is szólnak. S még mindehhez azt is hozzá kell fűzni, hogy létezik kollektív felejtés is, s a szubjektum részéről is föl kell vetni, nemcsak az emlékezést, hanem a felejtés jelenségét is.

Jeruzsálemben mindig többdimenziós emlékek nyomában járok – mind a Biblia, mind a saját történelem emlékei sodrában. Először 1979-ben jártam itt, és azóta, körülbelül ötvenszer látogattam Izraelbe. Mindannyiszor föl-kirándultam a Szent városba. Ott tanult a fiam egy ideig a jeruzsálemi Héber Egyetemen, ahol magam is több konferencián vettem részt. Ilyenkor igyekszem kihasználni az alkalmat, hogy város újabb és újabb részét és arcát fedezzem fel. Tegnap az Izrael Múzeumba jártam, mert olvastam róla, hogy felújították. Az új kiállítások sok érdekességgel szolgáltak – például a folklór részen a *szukka*-díszítések hasonlóan érzékítették meg a bibliai álomtörténetekről, amit az új könyvemben az álmok és a látomások különbségéről írtam. Nem először mártóztam meg a Holt-tengerben, de tegnapelőtt ott is újat tapasztaltam, a *Mineral Water* nevű fürdőhelyen. Eddig mindig hotelok strandjain fürödtem, itt azonban talpig ruhában fürdőző arab hölgyekkel lehetett találkozni, akik barátaim kérdéseire el-

mondták, hogy a megkötések ellenére sem akarnak lemondani az élet élvezetének erről a darabjáról. Ilyen közvetlen tapasztalatokat nem lehet megszerezni könyvekből. Először sétáltam a *Mosava Germanit*-ban, a keresztény templomosok alapította negyedben, szerencsémre nyitva volt az egykori település temetője is, ahol fantasztikus sorsokat lehetett kiolvasni a sírkövek felírásaiból.

Izrael kisméretű állam, ha a területét vesszük, de rengeteg különböző kisugárzású hellyel szembesülhetünk itt. Megannyi eltérő kultúra, táj, sőt: időjárás. Meghatározó, hogy mi történik itt. A világ mindig tele háborús hírekkel, újabb és újabb fenyegetésekkel. Izrael mindig benne él lelkemben, és nemcsak ott, hanem gyakran az írásaimban, beszédeimben is. Közben folyamatosan tudatában vagyok annak, hogy más dolog kívülről Izraelnek drukkolni – hogy ezt a furcsa kifejezést használjam – s egészen más itt lenni. Élni. Itt is kívülről látom az életet. Nem beszélem a nyelvet, héber nyelvismeretem kimerül az imádságokban és egyes óhéber szövegekben, áldásokban.

A kívülről állást már megszoktam. Ma Magyarországon élek, de huszonhét évig éltem az Egyesült Államokban és Ausztráliában. Ezért szülőhelyemen is mindent kívülről nézek. Bár az az otthonom, ott születtem, ott nevelkedtem, ott éltem negyvenkilenc évig. Mégis, miután huszonhét évet távol töltöttem, nem egészen olyan szemmel látom a történeteket, mint akik ezt az időt Magyarországon töltötték.

A világ vezető politikusai abban a hibában, vagy inkább téveszmében, szenvednek, hogy a nagy problémákat meg lehet oldani. A nagy problémákat kezelni kell tudni! Ha időben kezeljük őket, a nagy problémák kis problémákká válnak, s talán szerte is foszlanak. Ez nincs így az izraeli–palesztin viszonyban. Itt a nagy problémák megmaradnak. Noha azt hittük, hogy háttérbe szorulnak, mert volt egy megegyezés (Oslóban). Ez szertefoszlott, s közben ez a konfliktus ismét megtelt háborús fenyegetéssel. S új és furcsa szereplőként Irán lépett be a nagy játszamába. Ugyanis a perzsa lakosság nem ellenséges Izraellel szemben. Amikor Teheránban és Iszfahánban jártam és Izraelre terelődött a szó, a középosztálybeli, értelmiségi kollégáim csupa szimpátiával beszéltek Izraelről. Ott nem úgy áll a helyzet, mint az arab országokban, ahol az értelmiség nacionalista és Izrael-ellenes. Ugyanakkor a perzsák totális diktatúrában élnek, ahol a kritikai megmozdulásokat börtönbüntetéssel, néha kivégzésekkel sújtják. Amikor Ahmadinezsád vezető szerepbe került és az egyetemi hallgatók kifűtyültek, az

egyetem összes vezetőjét leváltották és hallgatóit megfélemlítették. A legutóbbi választás eredménye csalás volt, tömegtüntetések támadtak ellene, ahol a tömegbe lőttek. Nagyon nehéz egy olyan totális állam ellen harcolni, amelynek a vezetőségében nincsenek éles ellentétek. Az atomfegyver fenyegetésétől nem azt várom, hogy Izrael vagy az USA megtámadja az atomlétesítményeket, hanem azt, hogy ez a levegőben lógó veszély megmozgassa az iráni ellenzéket. Még hozzá a vezetőségben, a muftik körében is. Számukra is leeshet a tantusz, hogy saját maguk is életveszélybe kerülnek, s ezért jobb eltávolítani Ahmadinezsádot, amúgyis feszülnek köztük mástermészetű konfliktusok. Az Irán-kérdésnek van megoldása, ez pedig az iráni forradalom, vagy pedig az iráni vezetőségben megjelenő konfliktus, amelyik leváltja a mai háborús uszítókat.

Az ún. izraeli–palesztin konfliktussal a háttérben Európa problémái is kontúrosabbá váltak. Izrael elszigeteltsége részint az európai államok ki nem mondott konfliktusát hordozzák, ami megmutatkozott a még nem létező Palesztin államot felvétellel jutalmazó UNESCO-szavazásban is. Franciaország és Németország gazdaságilag összefonódott egymással, a konfliktusok a periférikus államokkal szemben élesedtek ki. Főleg a déli államokkal, ahol más az életforma, amit az euróövezet nem vett számításba. További konfliktusok is várhatók a centrum és a perifériák között, és ezek befolyással lesznek Izraelre is, mert az európai gazdaságnak nagyon kell az olaj. Ahogy Kínának is nagyon kell az iráni olaj, ennél fogva az olajnak még mindig meghatározó lesz a szerepe ezekben a konfliktusokban.

A nagyhatalmaknak van egy játéku. A játékhoz hozzátartozik, hogy valamibe belefognak, amiről úgyis tudják, hogy semmi eredményt nem hoz. A palesztinok és az izraeliek között most lehetetlen, hogy normális békeszövetség is létrejöhessen. A nagyhatalmak pedig azt hajtogatják, hogy majd megpróbálják, ez is belekerül tevékenységüknek a pozitív oldalára, hogy megpróbálták. Tudhatják előre, hogy nem fog sikerülni, mert nem jött el az ideje. Beletelik még harminc, talán ötven év is. A történelem türelmes, ott tíz, ötven, száz év csupán pillanat. Az élők viszont türelmetlenek. Nekünk nem kell türelmetleneknek lenni, mert az izraeli és a palesztin béke nélkül megvagyunk. Ti is megvagytok Izraelben – jól tudtok reggelizni, szeretkezni, iskolába járni, kultúrát csinálni. Ennélfogva nem olyan borzalmas

nagy különbség hogy tíz, húsz, ötven vagy száz év múlva kerül sor arra, ami most lenne jó.

Amerika helyzete is megváltozott, azonban Amerika ma is a leghatalmasabb, a legvonzóbb ország az egész világon. Miért akar mindenki Amerikába menni? Ugyanis, akármilyen a gazdasági helyzet Amerikában, az emberek nem Kínába akarnak költözni, s nem Indiába. Miért olyan vonzó európaiak számára is Amerika? Mert egyedül ő rendelkezik azzal az integrációs képességgel, amely nem követel asszimilációt. Mindenki úgy lehet amerikai, még hozzá patrióta, hogy ugyanakkor olasz vagy spanyol, vagy zsidó, vagy magyar marad. Az, ami. Ezt eddig senki más nem tudta megcsinálni, csak az amerikaiak. Ezért nem játszik szerepet, hogy Amerikának mennyi a dolárja vagy az aranytartaléka.

A nagyhatalmak okkal hanyatlanak, Róma, ahogy később az Ottomán, majd a Brit Birodalom is, a terjeszkedésbe bukott bele. A provinciákat prokurátorok kormányozták, roppant birodalmat kellett összetartani, ami egy idő után lehetetlen. Amerika nem terjeszkedik. A történelem nem ismétli meg önmagát.

Amerika nem irányítja a világot, mert nem is tudná. Azonban a külpolitikai érdekeik szerint hol itt, hol ott beavatkozik. Az országuk érdekeit képviselik, ebbe beletartozik, hogy ne tűrjék, hogy a világ különböző pontjain ellenük forduljanak. Azzal próbálják megnyerni a lázadó régiókat, amivel lehet. A demokráciát demokráciával, az oligarchiát pénzzel lehet lekenyerezni. Izrael Amerika leghűségesebb szövetségese, ezt minden amerikai elnök szem előtt tartja. Ugyanis az amerikai népesség 75%-a Izrael-párti. Aki nem Izrael-párti, az többnyire zsidó. Amikor Netanjahu a Kongresszus előtt beszélt, mindenki fölállt, republikánus, demokrata egyaránt, és tapsolt. Krisztus második eljövetele attól függ, hogy minden zsidó visszatérjen Izraelbe, ezt pedig nem lehet elmulasztani.

Amerika nem süllyed el. Lehet, hogy egyszer mégis csak, ötszáz év múlva, nem tudjuk. Egyelőre nem utal rá semmi. Európa problematikusabb. Itt igen erős az iszlámellenes érzés, vagy inkább szorongás. A jobboldali pártok nem is bevándorlás-ellenesek, hanem „csak” muszlim bevándorlás-ellenesek, mert félnek tőle. Nem véletlen félnek. Amerika kevésbé fél, mert náluk többnyire a muszlimok is amerikaiak lesznek.

Nem tudjuk, hogy hová fejlődik Európa. Lehet, múzeum válik belőle. A világ múzeuma.